T.C.

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Tarih Anabilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

NİZAM YÜCE

TÂRÎHU'L-VÜZERÂ'YA GÖRE IRAK SELÇUKLU DEVLETİ VEZİRLERİ (KIVAMÜ'D-DÎN EBU'L KASIM DERGÜZÎNÎ ve ŞEREFÜ'D-DÎN ALİ BİN RECÂ'İ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

AĞRI-2021

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ii

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI iv

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI v

ÖZET vi

ABSTRACT vii

KISALTMALAR viii

ÖNSÖZ ix

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ 1

1. KAYNAKLAR 1

İKİNCİ BÖLÜM

2. VEZİRLİK KAVRAMI VE TARİHÇESİ HAKKINDA 6

2.1. Vezir Kavramının Anlamı ve Tarihsel Gelişimi 6

2.2. İslamiyet Sonrası Vezirlik 7

2.2.1. Abbâsîler 8

2.2.2. Sâmânîler 9

2.2.3. Endülüs Emevî Devleti 9

2.2.4. Tolunoğulları 10

2.2.5. Fâtımîler 11

2.2.6. Karahanlılar 12

2.2.7. Gazneliler 13

2.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirlik 14

2.3.1. Vezirlerin Görevleri ve Yetkileri 16

2.3.2. Vezirlik Alametleri..... 18

2.3.3. Vezirlerin Tayinleri ve Azledilmeleri..... 19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. IRAK SELÇUKLULARI (1118-1194) 21

3.1. Sultan Mahmud (511-590/1118-1131)..... 22

3.2. Sultan Davud (525/1131-1132)..... 23

3.3. Sultan I. Tuğrul (526-529/1132-1134) 24

3.4. Sultan Mesud (529-547/1134-1152) 25

3.5. Sultan III. Melikşah (547/Ekim 1152-Şubat 1153) 28

3.6. Sultan II. Muhammed (548-554/1153-1159)..... 28

3.7. Sultan Süleymanşah (554/1160)..... 30

3.8. Sultan Arslanşah (556-572/1160-1177) 31

3.9. Sultan II. Tuğrul (572-590/1177-1194)..... 33

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. ESER VE MÜELLİF HAKKINDA..... 35

4.1. TARİHÜ'L-VÜZERÂ'YA GÖRE IRAK SELÇUKLULULARI VEZİRLERİ 37

4.1.1. Kıvâmü'd-dîn Ebû'l Kasım'ın Vezirliği..... 37

4.1.2. Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i'nin Vezirliği..... 62

SONUÇ..... 80

KAYNAKÇA 81

EKLER..... 91

ÖZGEÇMİŞ..... 137

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **"Târîhu'l-Vüzerâ'ya Göre Irak Selçuklu Devleti Vezirleri (Kıvamü'd-dîn Ebu'l Kasım Dergüzînî ve Şerefü'd-dîn Ali Bin Recâ'î)"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Nizam YÜCE

T.C.

AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN danışmanlığında, Nizam YÜCE tarafından hazırlanan bu çalışma ../../2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : İmza :

Üye : İmza :

Üye : İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu …/…/2021 tarih ve . . . . / . . . . . nolu kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. İbrahim HAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÂRÎHU'L-VÜZERÂ'YA GÖRE IRAK SELÇUKLU DEVLETİ VEZİRLERİ (KIVAMÜ'D-DÎN EBU'L KASIM DERGÜZÎNÎ ve ŞEREFÜ'D-DÎN ALİ BİN RECÂ'İ)

2021, X+137 sayfa

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Jüri: Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Doç. Dr. Berna KARAGÖZOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN

Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçukluları dönemi teşkilatını ve vezirleri tarihini çalışan araştırmacılar, çalışma veya tezlerinde o dönemde yazılmış olan İran tarih yazıcılığı, Irak Selçukluları teşkilatı ve vezirleri devrine ait önemli bir kaynak eser olan Necmeddin Ebü'r-Reca Kummî'nin kaleme aldığı Târîhu'l-Vüzerâ'yı göz ardı etmişlerdir. Kummî'nin bu eseri Irak Selçukluları devlet adamları ve vezirler tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Kummî o dönemde bizzat tanık olduğu veya güvendiği kişilerden duydukları ile verdiği malumatlar ile oluşturduğu Târîhu'l-Vüzerâ vezirler tarihi açısından en önemli kaynakların başında gelmektedir. Bu eserde önemli vezirlerden Kıvâmü'd-dîn Ebû'l Kasım Dergüzînî ve Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Selçuklular, Vezir, Necmeddin Ebü'r-Reca Kummî, Târîhu'l-Vüzerâ,

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

THE VIZIERS OF IRAQ SELJUK STATE ACCORDING TO TÂRÎHU'L-VÜZERÂ (KIVAMÜ'D-DÎN EBU'L KASIM DERGÜZÎNÎ and ŞEREFÜ'D-DÎN ALİ BİN RECÂ'İ)

2021, X+137 page

Thesis Advisor: Asoc. Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Jury: Asoc. Prof. Dr. Yaşar BEDİRHAN

Asoc. Prof. Dr. Berna KARAGÖZOĞLU

Assist. Prof. Hüseyin KAYHAN

The researchers working on the organization of the great Seljuk State and the history of the Iraqi Seljuks, ignored the Târîhu'l-Vüzerâ, an important source for the Iranian history printer, the Iraqi Seljuks organization and the transfer of the lyngers, written at the time in their work or thesis. This work of Kummî is of great importance to the history of Iraqi Seljuks and statesmen and statesmen. At that time Târîhu'l-Vüzerâ is one of the most important sources in terms of the history of viziers, which Kummî created with the information he witnessed or with the people he trusted. In this work, Kummi gives important information about the life and activities of Kıvâmü'd-dîn Ebû'l Kasım Dergüzînî ve Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i that are one of important viziers.

Key words: Iraq, Seljuks, Vizier, Necmeddin Ebü'r-Reca Kummî, Târîhu'l-Vüzerâ,

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DTCF : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

DTCFD : Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Ed. : Editör

Haz. : Hazırlayan

h.ş. : Hicrî şemsî

İA : İslâm Ansiklopedisi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

n. : Not

neşr. : Neşreden

N.n. : Naşirin notu

s. : Sayfa

S. : Sayı

ss. : Sayfa sırası

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

TA : Türkler Ansiklopedisi

TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi

TDA : Türk Dünyası Araştırmaları

TDTD : Türk Dünyası Tarih Dergisi

Terc. : Tercüme

T.H. : Tetkik Heyet

TTK : Türk Tarih Kurumu

Yay. : Yayınları

NEÜ : Necmettin Erbakan Üniversitesi

Üni. : Üniversite

ÖNSÖZ

İslâm dünyasında vezirlik müessesesinin ortaya çıkmasıyla devlet teşkilatında ve yönetimde çok önemli görevleri yerine getirmeye başladığı bilinmektedir. Buna göre vezir, halife veya sultanın neredeyse bütün işlerini yerine getiren ve hükümdarlıkla ilgili konularda görüşleri ve uygulamaları ile hükümdara yardımcı olan kimse anlamına geldiği bilinmektedir. Birinci derece (en yüksek mertebe) devlet memuru konumunda olan vezir, icrâî, teşrîî ve kazâî yetkileri kayıtsız ve şartsız hakimiyetinde bulundurarak hükümdarın vekili sıfatı ile devletin bütün işlerini sevk ve idare eden kimsedir.

Türk tarihi içerisinde önemli bir yeri Selçuklular tutmaktadır. Büyük Selçuklu teşkilatında vezirlik önemli bir makam haline gelmiş ve vezirler çok mühim görevler üstlenmişlerdir. Vezirlerin her zaman sultanlara büyük destekleri olmuş ve önemli başarılara imza atmışlardır. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemini incelerken vezirlerin devlet yönetiminde çok etkin olduklarını görmekteyiz.

Selçuklular dönemi ve İran tarih yazıcılığının en ehemmiyetli kaynaklarından biri olarak değerlendirilen Târîhu'l-Vüzerâ Necmeddin Ebü'r-Reca Kummî tarafından kaleme alınmıştır. Kıvâmü'd-dîn Ebû'l el Kasım Dergüzinî'nin ikinci vezirliğinden başlayarak Azizû'd-dîn Kaşî'nin vezirliğinin sonuna kadar olan önemli devlet adamı ve vezirlerinin hayatlarını ve faaliyetlerine yer veren eser o döneme ışık tutan önemli Farsça bir eserdir. Şimdiye kadar ülkemizde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları devlet adamları hakkında yapılan akademik çalışmalarda ya dilinin ağır olması ya da Türkçeye henüz tercüme edilmemiş olmasından kaynaklı Târîhu'l-Vüzerâ adlı bu eserden yararlanmamışlardır. Bu çalışmanın amacı bu alandaki noksanlığı gidermek ve bu önemli eseri bu alana kazandırmaktır.

Bu tez çalışmasında Necmeddin Ebü'r-Reca Kummî'nin Târîhu'l-Vüzerâ adlı eserinin Kıvâmü'd-dîn Ebû'l el Kasım Dergüzînî ve Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i hakkındaki kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir. Tezimin giriş bölümünde yararlanılan önemli kaynaklara ve vezir kavramının anlamı ve tarihsel gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Tezin diğer bölümlerinde ise Irak Selçukluları sultanları ve siyasi tarihi hakkında bilgi verilmiş hemen akabinde müellif ve eser hakkında bilgi verildikten sonra tercüme kısmına geçilmiştir. Ayrıca bu bölümler oluşturulurken o dönemin önemli kaynaklarına bakılmış

gerekli yerlerde karşılaştırmalar yaparak yararlanılmıştır. Çalışmamda eserin Muhammed Taki Dânişpejûh tarafından 1985 yılında yapılan neşri esas alınmıştır.

Bu çalışmamda benden desteklerini esirgemeyen aileme, kıymetli hocam, değerli danışmanım Doç. Dr. Yaşar BEDİRHAN'a teşekkürlerimi sunuyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Dünya tarihi ve özellikle Türk-İslam tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti, Fars bölgesinde (İran), Irak, Kirman, Suriye ve Anadolu da kurulmuş olan devletlerle uzun yıllar varlığını sürdürmüştür. Kendinden sonra kurulmuş olan devletlere de büyük bir miras bırakmıştır. Büyük Selçuklu Devleti Sultan Melikşah döneminden sonra zayıflamış ve farklı bölgelerde ona bağlı devletler kurulmuştur. Irak Selçukluları bu devletlerdendir.

1. KAYNAKLAR

Bu araştırma, Irak Selçuklu Devleti dönemini ve dönemin vezirlerinden bazı şahsiyetlerin hayatlarını ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Irak Selçuklu Devletine ait kıymetli bilgilere, o dönemde ve sonrasında yazılmış olan Arap ve Fars kaynaklardan ulaşabilmekteyiz. Bunlarla beraber doğrudan Selçuklu Devleti ile ilgili resmi evrakların yer aldığı münşeat mecmuaları da devletin yönetim ve teşkilatı hakkında bilgi veren önemli eserlerdir.

Târîhu'l-Vüzerâ, Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî: 1188 yılında Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî tarafından kaleme alınmış olan *Târîhu'l-Vüzerâ*[1] adlı eser bu alanda yazılmış en önemli kaynakların başında gelmektedir. Eserin dili Farsçadır. Eser Irak Selçuklularında görev yapmış olan on yedi devlet adamı (vezir) hakkında bilgi veren önemli bir vezirler tarihi kaynağıdır. Eser vezirler konusunda başka kaynakların kaydetmediği bilgilere yer vermesi sebebiyle araştırmamız açısından oldukça kıymetlidir.

[1] Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî, *Târîhu'l-Vüzerâ*, Küşiş Muhammed Taki Danişpejuh, Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, Tahran, 1363.

Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Müellifi Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleyman er-Râvendîdir[2]. Aydın bir aileye sahip olan Râvendî Irak Selçukluları dönemine dair hadiselerin bir kısmına bizzat şahit olmuştur. 1202 yılında başladığı eserini iki üç yıl içerisinde bitirmiştir. Selçuklular İran ve Irak'ta hâkimiyetini kaybedince müellif eseri Türkiye Selçukluları Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e ithaf edip sunmuştur.

Eser esas olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan başlayıp en son tahta geçen Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un vefatına kadar ki olayları içermektedir. Eserin en ehemmiyetli bölümü şüphesiz son iki Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ve II. Tuğrul dönemleri hakkındaki bölümlerdir. Özellikle bu bölümleri birinci elden kaynaklar kullanmış, olayları anlatırken vezirlere de geniş yer vermiştir. Faydalandığımız bu eser Türkçeye tercüme edilmiştir.

Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra: Önemli eserlerden olan Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra üç farklı müellif tarafından yazılmıştır. Bu kaynak Tuğrul Bey'in sultanlığı döneminde başlamıştır. Fakat Selçuklular Devleti kuruluş dönemleri ile alakalı bilgilere kısaca yer vermiştir. Eserin ilk yazarı Vezir Enûşirvân bin Halid hatıralarını ve meşhur Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk'ten itibaren Selçuklu vezirleri hakkında bilgilere yer verdiği (1072'den 1134'e kadar) bu eserin ilk adı *Futûr-i Zamânu's-Sudûr ve Sudûr-i Zamânu'l-Futûr* (Vezirler Devrinin Fetreti ve Fetret Devrinin Vezirleri) olup Fars dilinde yazmıştır. Eserin ikinci yazarı, Vezir Anûşirvân tarafından hazırlanan bu esere bazı eklemeler yaparak Arapça'ya tercüme eden, İmâdeddîn Muhammed b. Muhammed b. Hamid el-Kâtib İsfahânî'dir. İsfahanî tarafından oluşturulan bu yeni eserin ismi ise *Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Katre fî Ahbârü'd-Devle el-Selçûkiyye* olmuştur. Bu eserin üçüncü yazarı ise Bundarî (Kıvâmü'd-dîn Ebû İbrahîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el- Bundarî el-İsfahânî)'dir. Bundarî, İsfehanî tarafından hazırlanan eseri yeniden düzenleyerek *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*[3] ismini vermiştir.

[2] Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* (nşr. Muhammed İkbal), London, 1921 (trc. Ahmed Ateş), I,TTK, Ankara,1957.

[3] Kıvâmüddîn Ebû İbrahîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el- Bundarî el-İsfahânî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra,* (nşr. M, Th. Houtsma), Leiden, 1889, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara, 2016.

Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu dönemleri ile alakalı hem teşkilat hem de siyasi tarih açısında çok ehemmiyetli bilgiler vermektedir. Selçuklu Devleti devlet adamları hakkında verdiği bilgiler ile çok yararlandığımız önemli bir kaynak olmuştur. Bu eseri Kıvameddin Burslan *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme etmiştir.

Camiü't-Tevarih: Eserin Müellifi Reşîdüddîn Fazlullah[4] (b. İmâddevle Ebi'l-Hayr b. Muvaffakiddevle Âlî et-Tabîb el-Hemedânî)'tır. Reşîdüddîn Fazlullah kendisini edebiyat, tıp, kelâm ve tarih gibi birçok alanda oldukça geliştirmiştir. Bu sayede İlhanlılar döneminde önemli görevlere gelerek Gazan Han döneminde vezirlik makamına kadar yükselmiştir. Gazan Han'ın isteği üzerine bu eserini kaleme almıştır. Müellif eserin giriş bölümünde Selçuklu Devletinin kuruluşu hakkında bilgiler vermiştir. Daha sonra Tuğrul Bey (1038-1063) döneminden başlayıp son Irak Selçuklu Devleti Sultanı II. Tuğrul dönemine kadar her sultan ve vezirler hakkında bilgiler vermiştir. Eserin özellikle Selçuklular ile ilgili kısımları Türkçeye tercüme edilmiştir.

Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye (Zübdetü't-Tevârîh): Bu eserin müellifi Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî[5] olduğu tahmin edilmektedir. Eserin iki yerinde el-Hüseynî'nin ismi geçtiği için bu eserin müellifi olarak gösterilmiştir. Fakat asıl müellif kesin olarak tespit edilememiştir. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye* üç temel eserden esinlenerek oluşturulmuştur. Selçuklu Devletinin kuruluşundan Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar ki olayları anlatmıştır. Özellikle II Tuğrul dönemi hakkında önemli bilgilere yer vermiştir. Sultan Sencer'in vefatından sonra Selçuklu Devleti'nde meydana gelen taht çatışmaları ve tahta geçmiş sultanlar hakkında kapsamlı malumatlar vermiştir.

Câmiu'd-Düvel (Sahayif-ül Ahbar fi Vekay-il Asar): Bu eserin müellifi, Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşılık makamında görev yapmış olan Ahmed b.

[4] Reşîdüddîn Fazlullah, *Camiü't-Tevarih* (Selçuklu Devleti), Selenge Yayınları, (trc. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş), İstanbul, 2010.

[5] Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necati Lugal), Ankara, 1999.

Lütfullah'tır[6]. Müellif bu eserin İbn Bibi, İbnü'l Esîr gibi birçok müellifin eserini kaynak kullanarak bu eserin oluşturmuştur. Müellif Büyük Selçuklu Devleti, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Doğu Anadolu Tük Beylikleri, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Moğollar ve Anadolu Beylikleri hakkında ehemmiyetli bilgiler vermiştir. Araştırmamız için bu eserde Irak Selçukluları hakkında verilmiş olan bilgilerden yararlanılmıştır. Eser *(Selçuklular tarihi I) "Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları"* adıyla Ali Öngül tarafından tercüme edilmiştir.

el-Kâmil fî't-Târih: Bu eserin müellifi İbnü'l-Esîr (Ebu'l-Hasan İzzeddîn Alî b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî)'dir[7]. İbnü'l Esîr tanınan, başarılı ve önemli Arap tarihçilerdendir. Müellifin bu eseri İslam kaynakları arasında en güven duyulan eserlerden biridir. Eserini oluştururken Selçuklular dönemi tarih müelliflerinden faydalanarak oluşturmuştur. Eserde Büyük Selçuklular dönemi ve Irak Selçukluları ile ilgili bilgiler mevcuttur. Selçuklu dönemi hakkında yazılmış en mühim ve en kapsamlı kaynak eserlerdendir. Ortaçağ İslâm dünyası tarihi açısından büyük bir önem arz eden bu eser, hem güvenilir kaynaklar kullanmış olması hem de müellif yaşadığı dönemdeki birçok olaya bizzat şahitlik etmiş olması nedeniyle ehemmiyetini daha da arttırmıştır. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemi olaylarını oldukça ayrıntılı bir şekilde vermiştir. Bu sebeple bu kaynak araştırmamız için oldukça önem arz etmektedir.

Âsâru'l-Vüzerâ: Bu eserin müellifi Akîlî (Seyfeddîn Hacî b. Nizâm)'dir[8]. Eser, günümüze ulaşmamış birçok kaynaktan nakiller yaptığı için bu alanda önemli bir kaynaktır. Bu önemli eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İslâmiyet öncesinden başlamak üzere, dört halife devri, Emevîler, Abbâsîler, Samanoğulları, Gazneliler, Büveyhiler, Selçuklular, Harezmşahlar gibi devletler döneminde yaşamış olan vezirlerin hayatı anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise

[6] Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel–Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

[7] İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh* (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve Diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2008.

[8] Seyfeddîn Hacî b. Nizâm Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, (Tsh. ve Telif: Mîr Celaleddîn Hüseynî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahran, 1337.

Timurlular devrinin seçkin vezirlerinin biyografileri ayrıntılarıyla verilmiştir. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde vezirlik yapmış olan kişiler hakkında bilgi aldığımız en önemli eserlerden birisi olmuştur.

Târîh-i Güzîde: Bu önemli kaynağın müellifi Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî'dir[9]. Müellif İlhanlılar döneminde vezirlik yapmıştır. Kazvinî bu eseri yazarken, Reşîdeddîn Fazlullah, Taberî, İbnü'l-Esîr, Zahireddîn Nişâbûrî gibi birçok müellifin eserinden yararlanmıştır. Eserin dördüncü bölümünde Selçuklular tarihine yer vermiştir. Siyasi tarih ağırlıkta olmasına rağmen Selçuklu devlet adamları hakkında da bilgilere yer vermiştir. Bu sebeple araştırmada bu eserden de istifade edilmiştir.

Selçuknâme: Eserin müellifi Ahmed b. Mahmud (Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud)'dur[10]. Osmanlı dönemi Selçuknâme yazımının en önde gelen müelliflerindendir. Eser Büyük Selçuklular döneminden başlayarak Osmanlı dönemine kadar ki olayları kaleme almıştır. Selçuklular dönemiyle ilgili olarak kullanmış olduğu en önemli kaynağın Hüseynî'nin *Ahbârü'd- Devleti's-Selçukiyye* isimli eserinin olduğu açıkça görülmektedir. Selçuklular dönemiyle alakalı önemli bilgiler içerdiği için kaynaktan faydalanılmıştır.

Dustûru'l-Vüzerâ: Bu önemli kaynağın müellifi Hândmîr (Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâliddîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî)'dir[11]. Yazarın tam olarak nerede doğduğu hakkında bilgiler mevcut değildir. Eğitimci ve idarecilik yapan bir ailede büyümüştür. Eser Hz. Süleyman'ın veziri Âsaf'ın döneminden başlayıp farklı devletlerde vezirlik yapan meşhur şahısların hayatlarını ve faaliyetlerine yer vermiştir. Hüseyin Baykara ve onun veziri Kemâleddin Hâce Mahmud adına, Hândmîr tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bizim açımızdan en önemli tarafı Irak Selçuklularında görev yapmış olan vezirlere yer vermiş olmasıdır.

---

[9] Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde,* (Neşr. Abdulhüseyin Nevayi), TTK, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara, 2018.

[10] Ahmed b. Mahmud, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Nşr. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, (1. Basım), İstanbul, 2011.

[11] Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâliddîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî Hândmîr, *Dustûru'l-Vüzerâ*, Nefisi Sait, İkbal Matbaası, Tahran, 1976.

İKİNCİ BÖLÜM

2. VEZİRLİK KAVRAMI VE TARİHÇESİ HAKKINDA

2.1. Vezir Kavramının Anlamı ve Tarihsel Gelişimi

Vezir teriminin kökeni ile ilgili çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bu konu hakkında fikir belirtmiş bazı araştırmacılar, vezirlik müessesesinin Sâsâsî devleti teşkilatından alındığı için kelimenin aslında Farsça olduğu ve daha sonra Araplaştırıldığını söylemişlerdir[12]. Diğer bazı araştırmacılar ise vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğunu ve vezirliğin müessese olarak ortaya çıktığı Abbasiler döneminden çok öncede var olduğunu savunmuşlardır. Vezirlik kurumunun ortaya çıkmasıyla alakalı da farklı fikirler zamanla ortaya atılmıştır. Tarihçilerin çoğunluğu hilafet makamının Emeviler'den Abbasiler'e geçmesiyle beraber devletin yapılanmasında İran tesirinin ortaya çıktığına dikkat çekerek bu müessesenin Sâsânî kökenli olduğu hakkında hemfikirdirler. "Goitein ise vezirliğin Arap kabile geleneğinin bir devamı kabul edilebileceğini belirtir ve müessesenin Sâsânî kökenine dayandığını reddetmenin bazı açılardan İrani izler taşıması olasılığını ortadan kaldırmayacağını söyler"[13].

Vezir kelimesi, Âvesta'da "vicira" (hükmetmek, karar vermek), Pehlevi dilinde "v(i)çir" (hüküm, karar) kelimelerinden Arapçaya oradan da Arapçalaşmış haliyle yine Farsçaya geçmiş bir terim olduğu belirtilmektedir. Arapça da "vzr" (yüklendi) kökünden türemiş olan bu kelime, sultanın neredeyse tüm işlerini yüklenen ve hükümdarlık ile ilgili hususlarda görüş bildirip tedbir alarak ona yardımcı olan kişi manasına da gelir. Sultandan sonra en yetkili kişi ve sultanın temsilcisi sıfatıyla devletin tüm vazifelerini yürüten kimsedir[14].

Eski medeniyetlerde özellikle İslamiyet öncesi Türk devletlerinde vezir ve vezaret kelimesine rastlanılmamıştır. Bunlara denk gelen yönetimler ve

[12] Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde vezirlik,* Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2016, s. 26.
[13] Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *DİA,* C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 79-82.
[14] M. Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri,* Y.Y.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011, s. 5-6.

memuriyetler görülmüştür. Orta Asya Türk devletlerinde, kağandan sonra gelen en yüksek memuriyet, "Yabgu"luk idi[15]. Göktürklerin ilk dönemlerinde ve Büyük Hun devletinde vezirlik terimine eşdeğer bir uygulama görülmemektedir[16].

Göktürk Devleti'nin başlangıcında "Yabgu" devletin müessisi Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Kağan idi. Göktürkler, devlet yönetimini, en tecrübeli, soylu ve mahir Türk boylarının elinde bulunmasına çok özen göstermişlerdi. Başlarda Göktürk Devleti'nde, sadece bir yabgu vardı. Devlet toprakları genişledikçe ihtiyaçlar artmış ve Batı Türkistan gibi bölgelere yeni yabgular tayin edilmiştir. Bu yeni yabguların himayeleri altında da kapsamlı bir teşkilat meydana getirilmiştir. Bu yeni teşkilat öz ve kök yönünden öncekilere göre çok fazla bir değişiklik göstermiyordu. Fakat yabgu, önceleri devlet içinde iken, bu sefer yeni birçok yabguluklar ortaya çıktı. Görevleri açısından İslamiyet sonrası vezirlik makamına benzerlik göstermektedirler[17].

Eski yabguluk düzeni Uygur Devleti'nin kurulmasıyla tekrar ortaya çıkmıştır[18]. Uygurlardaki yabguluk müessesini diğer Türk devletlerindeki yabguluk müessesinden ayıran temel özellik artık bu mevkilere veliahtların tayin edilmesi olmuştur[19].

2.2. İslamiyet Sonrası Vezirlik

Devlet yönetiminde vezirlik kurumu, sultandan sonra gelen en önemli makamdır. İslamiyet'ten önceki dönemlerde büyük ve kuvvetli devletlerde hükümdar, ülkenin asıl yöneteni, vezir kavramına denk gelen memuriyetlerdeki kişiler ise bilge kişiliği ve tecrübesiyle hükümdara yaverlik konumunda yer almaktaydı. Hükümdarlar farklı konularda hüküm vermeden önce vezirlerin fikirlerine de başvurarak doğru bir sonuca varmaya çalışmışlardır. Bazı vakitler bir problemin çözümünde kendilerine tam yetki verirken, bazı zamanlar da yetkilerini

[15] Erdi İlvan, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri*, Y.Y.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2013, s. 4.
[16] Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB, İstanbul, 1995, s. 21.
[17] Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 20-21.
[18] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 5.
[19] Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 20-21.

sınırlandırmışlardır. İslâmiyet yayıldıktan sonra oluşturulan devlet teşkilâtlarında da vezirlik kurumu yerini almıştır.

2.2.1. Abbâsîler

Abbâsîler dönemine kadar geçen zamanda kâtipler veya halifenin müşaviri (danışmanı) konumundaki şahısların varlığı bu devirde vezirliğin kurum şeklinde var olduğu manasına gelmez. İbnü't-Tıktakâ,[20] vezirlik müessesesinin usul ve kuralları belirlenmiş bir halde Abbâsîler döneminde görüldüğünü belirtmektedir. İlk Abbasi Halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'a vezir olan Ebû Seleme el-Hallâl'in vezir unvanını alan ilk şahıs olduğu kaydedilmektedir[21].

Halife Mehdî-Billâh döneminde vezirler bir danışman pozisyonundan çıkarak teşkilatlı bir müessesenin başı haline gelmişlerdir. Ayrıca Taberî de bu halife döneminde vezirlerden bahsetmiştir. İlk halifeler döneminde vezirlik görevine getirilen kişilerden nerdeyse çoğunun ölüm cezası almalarından dolayı bu müessesenin başlarda gelişini engelleyen temel sebeplerin başından gelir. İdari ve siyasi istikrarın tesis edilmesiyle beraber Mehdî-Billâh döneminde ve sonrasındaki halifeler döneminde, halifeler devlet yönetimiyle ilgili işleri neredeyse bütünüyle vezirlere bırakmıştır. Bu dönemle beraber vezirlere geniş yetkilerin verildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Valilerin tayin ve azil işlemleri, vergilerle ilgili hususlar özellikle vergilerin belirlenmesi ve toplanması, gelirlerin belirlenme işlemleri, Divânü'r-resâilin idaresi ve askeri teşkilatında onların ellerinde olması gerçekten de çok geniş yetkilere sahip olduklarına örnek olarak verilebilir[22].

Abbâsîler Devletinde iki grup vezirden bahsedilmektedir. Birincisi halifenin mührünü taşıyan ve ona vekalet eden "vezâret-i tefviz"di. İkincisi ise sadece icradan sorumlu olan "vezâret-i tenfiz" olarak kaynaklarda geçmektedir[23].

---

[20] İbnü't-Tıktakâ, *El-Fahri* (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632/1258), (trc. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2016.

[21] Ayaz, "Vezir", s. 80.

[22] Ayaz, "Vezir", s. 80.

[23] Hasan Hüseyin Bayrakçı, *Yönetenlerin yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi,* NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2021, s. 50.

Abbâsîler döneminde vezirlik müessesesi bazı dönemlerde ehemmiyetini kaybetmiştir ama bu durum çok uzun sürmemiştir[24]. Özelikle vezirlerin mücadeleleri sebebiyle gelirlerin azalması ve yönetimdeki genel bozulmalar vezirliğinde gerilemesinde etkili olmuştur. Emirü'i-ümerâlık[25] müessesinin ortaya çıkmasıyla beraber vezirlerin en önemli görevleri bu müesseseye devretmiştir. On ikinci yüzyılda Abbâsîler'in bazı bölgelerde istikrarı sağlamasıyla beraber tekrar güçlü vezirler ortaya çıkmıştır. Abbasi vezirlerinin emrinde katip, düvâd, gulâm, hâcip gibi görevliler de bulunmaktaydı[26].

2.2.2. Sâmânîler

Büyük Selçuklulardan önce Abbâsîler döneminde kurulan ve İranî bir devlet olan Sâmânîlerde de Abbâsîlere benzer bir vezirlik müessesesinin mevcut olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır[27]. Samanilerin devlet yapılanması genel itibarıyla Abbâsîler'den etkilenmiş ve bu sebeple çoğu devlet müessesesini onlardan almıştır[28]. Sâmânîler emiri II. Nasır b. Ahmed'in veziri Ceyhânî'nin oluşturduğu düzenlemede Dîvân-ı Vezâret müessesesi diğer divanların üzerinde bir konuma getirilerek vezirlere geniş yetkiler tanımıştır[29].

2.2.3. Endülüs Emevî Devleti

Endülüs Emevî döneminin başlarında Abbâsîlerde olduğu gibi vezir yönetimde ikinci sırada yer alırdı. II. Abdurrahman dönemiyle beraber bu konum hâcibe geçmiştir. Bu dönemde bir olan vezir sayısı arttırılarak her biri farklı alanlarda görevlendirilmiştir. Buna örnek verecek olursak, defter tutma ve maliye işlerini bir vezir, mağdur edilmiş olanların ihtiyaçlarını gidermek üzere bir vezir,

---

[24] Hamdi Alaslan, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 98, İstanbul, 1995, s. 16.

[25] Bazı İslam devletlerinde çeşitli idari yetkilere sahip kumandanlara ve devlet adamlarına verilen unvandır. (*Geniş bilgi için*; Hakkı Dursun Yıldız, "Emirü'i-ümerâ", *TDA*, 11. Cilt, İstanbul, 1995, s. 158-159).

[26] Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsîler Döneminde vezirlik,* s. 317.

[27] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 11.

[28] Ali Rıza Yağlı, *Timurlu Devleti'nde Vezirler ve Vezirlik Kurumu,* Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014, s. 30.

[29] Ayaz, "Vezir", s. 81.

sınır ahalisinin durumuna nezaret eden bir vezir tayin edilmiştir[30]. Vezirler hâcibin hakimiyeti altında kendilerine verilen vazifeleri yerine getirirlerdi. Endülüs'te Murâbıtlar[31] ve Muvahhidler'in[32] yönetime hâkim olmasıyla bu uygulama değişmiştir. Vezirler tekrar eski konum ve yetkilerine kavuşmuşlardır. Bundan sonra vezirler askeri ve sivil idareyi tümüyle hâkimiyetine alarak, hükümdardan sonra gelen en etkin devlet adamı mevkiine yükselmiştir[33].

2.2.4.Tolunoğulları

Abbâsîler döneminde Mısır'da kurulan Tolunoğulları'nda her ne kadar erken dönemde vezir kavramını kullanmayan bir görevliye rastlanmadıysa da Mısır'da vezirlik müessesesine bu dönemde rastlanmıştır. Bu devlette mühim bir mevkiye gelmiş olan Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî vezirin yapması gereken tüm görevleri kâtip vasfıyla yürütmüştür[34].

İbn Tolun'nun oğlu Humâreveyh döneminde, İbrahim el-Mâzerâî'nin vezir vasfıyla ve tüm yetkilere sahip olarak görev yaptığı kaynaklardan anlaşılmaktadır[35]. Sonradan bu civarda ortaya çıkmış olan ve çoğu özelliğiyle Tolunoğulları'nın devamı görülen İhşîdîler Devleti'nde de Abbâsîler'deki vezirlik uygulamaların benzerinin görüldüğü ve onlardan etkilendiği anlaşılmaktadır[36].

---

[30]İbn Haldun, *Mukaddime,* I. Çev: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul, 1983, s. 630.

[31] Hanedan adını, din âlimi Abdullah B.Yâsîn'in Senegal nehri üzerindeki bir adada inşa ettirdiği "ribât"tan almıştır. 1056-1042 yılları arsında Kuzey Afrika, Endülüs ve Balear adalarında hüküm süren Berberî Hanedanı ve Devleti. *Geniş bilgi için;* İsmail Yiğit, Murâbıtlar, *DİA*, 31. Cilt, İstanbul, 2006, s. 152-155.

[32] "Muvahhid" kelimesi anlam olarak Allah'ı birleyen, O'na hiçbir şekilde eş ve ortak koşmayan kişi anlamında bir sözcüktür. İbn Tümert bu kelimeyi özel bir anlamda kullanarak kavramlaştırmış; kendi yazdığı Tevhid Risalesi'nde belirttiği üzere inananları ve Murâbıtlara karşı kendi yanında yer alan kişileri Muvahhid olarak isimlendirmiştir. Adnan Adıgüzel, *Abdulmümin B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti*, Ankara Üni. S.B.E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 21. Bugünkü Kuzey Afrika, İspanya ve Batı Sahra topraklarına hakim olan Murâbıtlar Devleti'ni yıkarak onun yerine geçen devlettir. *Geniş bilgi için;* Mehmed Özdemir, "Muvahhidler", *DİA*, 31. Cilt, İstanbul, 2006, s. 410-412.

[33] Ayaz, "Vezir", s. 81.

[34] Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28, 2012, s. 131-132.

[35] Ayaz, "Vezir", s. 131-132.

[36] Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", s. 118.

2.2.5. Fâtımîler

Fâtımîlerdeki vezirlik sistemi Abbâsîler'de olduğu gibi tefviz ve tenfiz vezirliği olarak ikiye ayrılmaktadır. Fâtımîlerdeki vezirlik müessesesinin gelişim sürecine bakıldığında Fâtımîler'in İfrıkiye'de vezirlik sistemine sahip olmadıkları bilinmektedir. Mısır'ı ele geçirdikten sonra Fâtımîler'in ilk döneminde vezirlerin bariz vasfının tenfiz vezirliği,[37] Bedr el-Cemâlî'den itibaren ise devletin sonuna kadar bariz vasıflarının tefviz vezirliği olduğu görülmektedir. "İkinci Fâtımî Halifesi Aziz Billah'ın Ya'kub b. Killis'e "*el-vezirü'l-ecell*" sıfatını vermesiyle beraber zuhur eden vezirlik unvanı dördüncü Halife Zâhir-Lii'zâzidînillâh döneminde Ebü'l Kâsım el-Cercerâî'nin vezirliğe getirilmesiyle resmi bir vazife haline gelmiş ve "*rütbe*" ismiyle anılmıştır"[38].

Fâtımî tarihçisi İbnü't-Tuveyr, Fâtımîler'deki vezirleri ilgilerine göre kalem ehli ve kılıç ehli olarak ikiye ayırmaktadır. Yetkileri bakımından ise vezirliği, "*vezâret-i tamme*" ve "*vezâret-i vesâta*" diye ayırmıştır. Burada vezâret-i tamme tefvîz vezirliğine, vezâret-i vesâtanın ise tenfîz vezirliğine karşılık geldiği söylenmektedir. İbnü't-Tuveyr, Halife Müstansır dönemine kadar kalem ehlinin, bu dönemde Bedr el-Cemâlî'nin vezirliğe atanmasından itibaren ise kılıç ehlinin vezaret görevini yürüttüğünü ifade etmektedir. Memlüklü tarihçisi Kalkaşendî de Fâtımîler'deki vezirliği İbnü't-Tuveyr ile aynı şekilde tasnif etmektedir[39].

Halife Müstansır-Billâh'ın tüm yetkilerini Bedr el-Cemâlî'ye aktarmasıyla beraber Fâtımîler'deki vezirlik müessesesinde büyük bir değişim meydana gelmiştir. Üstte belirtildiği üzere daha önce tenfîz vezirliği söz konusu iken Bedr el-Cemâlî ile birlikte Fâtımîler'deki vezirlik, tefvîz vezirliğine dönüşmüştür. Bedr el-Cemâlî'nin vezir olarak tayin edilmesinden itibaren Fâtımîler'de vezir ismi terk edilerek bu makama getirilenlere "*emîrü'l-cüyûş*"[40] unvanı verilmiştir. Bu unvanın yanı sıra Bedr el-Cemâlî'den itibaren bu makama gelen vezirler, makamlarını güçlendirmek için özel bazı lakaplar kullanmışlardır. Sivil ve askeri müesseselerle birlikte yargı ve dini

[37] Fatih Yahya Ayaz, "Abbâsîler'den Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi, s. 135.
[38] Kasım Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetimde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rolleri", *Şırnak Üniversitesi İ.F. Dergisi*, C. VIII, S. 17, Şırnak, 2017, s 65.
[39] Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetimde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rolleri", s. 66.
[40] Ayaz, "Vezir", s. 82.

müesseselerin yönetimini de ellerinde bulunduran vezirler, hükümdarlara has "*el-Melikü'l-Efdal*" ve "*el-Melikü'l-Mansûr*" gibi unvanlar kullanmışlardır[41].

2.2.6. Karahanlılar

Karahanlıların Devlet yapılanmasında, hükümdar namına çeşitli devlet görevlerini yürütmekle görevli merkez teşkilatının başında Türkçe unvanı "*Yuğruş*" olan bir vezirin yer aldığı bilinmektedir[42]. Karahanlılar da hükümdarın temsilcisi vasfıyla devlet vazifelerini yürüten vezirin (yuğruş) en mühim vazifeleri ülkede huzur ve düzeni, halkın dirlik içinde yaşamasını sağlamak, devletin hâkimiyet alanlarını arttırmak, hazineyi bollaştırmak, devlet hizmetinde görev yapanlara şefkatli ve iyi davranmak, onların bağlılıkla vazifelerini yapmalarını sağlamaktır.

Karahanlılar da vezir teşkilatı ile ilgili bilinmesi gereken en önemli husus vezirin yetki ve görev hususunda bilgi veren en önemli kaynak eser Kutadgu Bilig'dir. Bu eserde vezirle ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır[43].

Yûsuf Has Hâcib vezirlerin hükümdarların elleri olduğunu, yasa oluşturulurken her zaman halkın faydasını düşünülmesinin gerekli olduğunu söylemiştir. Vezir akıllı, hesabını daima bilen, dürüst, gözü tok, muhafazakâr, becerikli, bilgin ve azametli olmalıdır. Asil bir soydan (aileden) gelmelidir. İnsanlara adaletli davranmalı, hükümdarın güvenini boşa çıkaracak tutum ve hareketten kaçınmalıdır. Karahanlı dönemi eserlerinde kadılık, nâiblik ve vezirliğin ehemmiyeti üzerinde durulmuş, bunların kötü niyetli şahısların eline geçmesi durumunda halkın işlerinin de kötüye gideceği vurgulanmıştır. "Meclis-i Âlî'ye (Büyük divana) vezirin reislik ettiği, vezire bağlı olarak görev yapan Dîvân-ı İstîfâ'nın başında ağıçı (müstevfî = hazinedar), Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ'nın başında bitikçi, ılımga ile tamgaçının (mühürdar) bulunduğu, ayrıca Dîvân-ı Arz vazifesini ifa eden bir kurumun varlığı bilinmektedir. Karahanlılarda vezirler bizzat hükümdar tarafından

[41] Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetimde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rolleri", s. 66.
[42] Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s. 250.
[43] Hasan Hüseyin Bayrakçı, *Yönetenlerin yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi*, s. 79.

atandığını görmekteyiz. Ayrıca vezirlik alâmetlerinin, unvan, mühür, tuğ, davul hil'at, at, koşum ve zırh olduğunu öğreniyoruz"[44].

2.2.7. Gazneliler

İlk Müslüman Türk devletlerinden biri olan Gaznelilerde vezirlik müessesesi, bu devlete has karakterler taşımıştır. Vezir tayinlerinde, vezirlerin vezareti kabul ederken sultanlarla hangi şartlarda vazife göreceklerine dair bir muahede (kontrat) yapılırdı. Vezir bundan sonra göreve başlardı[45]. İdarenin ve bürokrasinin başında yer alan vezir, sivil idarenin küçük ve büyük tüm memurları gibi "*âzâdegân, ahrârân*" ismi verilen özgür insanlar arasında deneyim ve hizmetleri ile ilim ve irfanı ile temayüz ederek, o makama çıkardı. Vezirin kararını, vilâyet hâkimleri ve ûmera aracılığıyla yerine getiren kethüda adlı bir memur bulunmaktaydı. Vezirin eşdeğeri olarak eyalette veya bağlı devlette görev yapardı. Sultanların vezirlerine de kethüda denilmiştir. Bu durumda kethüdalığın vezirliğe geçmek için bir makam olduğunu görmekteyiz[46].

Vezirin başlıca görevi devlet erkânının genel yönetimini ve maliyeyi kontrol etmekti. Gazneli Devleti'nin merkezi yürütme teşkilâtları;

1- Divanü'r-Resail (kalem müdürlüğü),

2- Divan-ı vezâret (vezirlik divanı),

3- Divan-ı İstifâ (malî divan),

4- Divan-ı Arz (askerî divan),

5- Divan-ı vekâlet (saray divanı),

6- Divan-ı Berid (posta teşkilâtı) ve diğerlerinden oluşmaktaydı.

Divan sahipleri vezire tâbi olup onun yetkisi doğrultusunda hareket etmekteydiler. Daha ziyade önemli devlet vazifelerine, özellikle de posta ve müşrif

[44] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 12.
[45] Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 26.
[46] Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler - Devlet ve Saray Teşkilatı*-, Araştırma Yay., Ankara, 2002, 185-204.

amirliklerine atamalar bizzat sultan tarafından yapılıyordu. Yine de Divan-ı Berid'in hizmet kadrosunu Divan-ı Vezâret'in memurları oluşturmaktaydı. Gerek devlet teşkilâtı ve gerekse ordu kurulduğunda, esas itibariyle İslâm-İran geleneğini sürdüren Gazneliler, Selçuklulara ve dolayısıyla bütün Türk-İslâm siyasî teşekküllerine örnek olmuştur[47].

2.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirlik

Büyük Selçuklu Devleti teşkilatı, Abbâsi, Sâmânî ve Gazneliler'den en çok etkilendiği alan vezirlik müessesesi olmuştur. Bunun da en önemli sebeplerinin başında Selçuklularında vezirlerini İran asıllı olanlarından seçmesidir. Tuğrul Bey'in başlattığı bu durum daha sonrada aynen sürdürülmüştür[48]. Vezir, Selçuklu İmparatorluğunda en yüksek makamdı. Vezir sadece içişlerinin yönetiminden değil, devletin dış politikasına yön vermekte de büyük rol oynamaktaydı[49].

Bu mevkiye erişmeden, vezirler ilkin tuğrâîlik ve müstevfîlik gibi vazifeleri yerine getirenlerden seçilirdi. Sultan Muhammed Tapar'ın vezîri Sa'dü'l-mülk-i Âvecî'nin daha önce müstevfîlik yaptığı, Mahmûd b. Melikşah'ın vezîri Tacü'l-mülk'ün de Melikşah'a müstevfîlik ve validesi Terken Hatun'a vezirlik yaptığı bilinmektedir. Nizâmü'l-mülk Siyasetname adlı kitabında vezirin devlet nezdindeki mühim yeri ve rolüne değinerek tarihte şan elde etmiş çoğu hükümdarın şanını vezirlerine borçlu olduğunu söyler. Başarılı bir vezirin döneminde devletin mamur haline geleceğini, ordunun kavileşeceğini, halkın dirlik ve rahata kavuşacağını belirtmiştir[50].

Selçuklu belgelerinde hükümet teşkilatı olan Divân-ı Âlâ'nın adı çok sık geçmektedir. Bu divanın başında vezir yer almaktaydı. Divân-ı âlâ, imparatorluğun bütün yönetim alanlarını birleştiriyordu. Bunun bünyesinde divân-ı inşâ ve tuğra, divân-ı istifâ, divân-ı işrâf ve divân-ı arz bulunmaktaydı[51]. Divân-ı Âlâ'nın

[47] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 13-14.
[48] Abdülkerim Özaydın, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013, s. 83.
[49] Hasan Hüseyin Bayrakçı, *Yönetenlerin yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi*. s. 93-94.
[50] Özaydın, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s. 83.
[51] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 23.

başkanlığını yapan vezirin başlıca vazifeleri halifeler ve yabancı hükümdarlarla olan ilişkileri tanzim etmek, hazinenin gelir ve giderinizi düzenlemek, vergi miktarını halkın ahvaline göre belirleyip toplanmasını sağlamak, maliyede savurganlığı önlemek, olağan üstü haller için gerekli önlemleri almak, memurların ücretlerini, görevlilerin vazifelerini yapıp yapmadıklarını vezirin nâibleri aracılığıyla kontrol ederdi[52]. Vezir törenlerde, vasal hükümdarlarla yaptığı mülakatlarda ve Divân-ı Mezâlim'de sultanın temsilcisi sıfatıyla yer alırdı. Bu durumda Selçukluların vezirliği vezâret-i tefviz idi.

Kaynakların verdiği bilgiye göre vezirlik iki kısma ayrılmıştır. Birincisi, vezâret-i tefviz, (tam yetkili vezirlik) ikincisi, vezâret-i tenfîz (yürütme işlerini yerine getiren vezirlik) dir. Vezâret-i tefviz, halifenin müsaadesi ve onun murâkebesinde, bütün hükümet işlerini müstakil olarak yapmaya mezuniyet ifade eder. Yalnız halifenin istifasına, veliahd nasbına ve halife tarafından tâyin edilmiş memurların azline selâhiyeti yoktur. Bu itibarla vezâret-i tefviz ancak bir tane olabilir. Buna karşın vezâret-i tenfiz, çeşitli işler için tayin edilir ve bunların sayısı fazla olabilirdi[53]. Kısacası Tenfiz vezirliği sultanın hususi işini bizzat kendisinin gördüğü durumdur. Tefviz vezirliği ise, vezirin sultan ve halife üzerinde etkili olduğu bir kurumdur. İlkinde vezir, hükümdarın kararlarını uygular, ikincisinde bizzat kendisi karar verir ve uygular[54].

Tam yetkiye sahip vezir ve yürütme görevi olan vezir arasındaki yetki farklarını şöyle sıralayabiliriz:

1- Tam yetkiye sahip vezir direk hükümde bulunabilir. Fevkalâde yetkili (mezâlim) mahkemelerine bizzat başkanlık eder. Yürütme görevi olan veziri böyle bir yetkisi sahip değildir.

2- Tam yetkiye sahip olan vezir devlet vazifelerine yöneticiler tayin eder, Melikin tayin ettiğinin haricindekilerin görevine son verebilir. Yürütme vezirinin böyle bu tür bir yetkisi yoktur.

---

[52] Veli Vehbi Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", *İstem,* S. 32, 2012, s. 311-312.
[53] Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 23.
[54] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 6.

3- Tam yetkili vezir orduyu sevk ve idare eder, harbe hazırlar. Yürütme vezirinin böyle işleri yapma yetkisi yoktur.

4- Tam yetkiye sahip vezirler hazineden tasarrufta bulunabilir, hazinenin adına malları ve gelirleri toplayabilir veya bu görev içi nâib atayabilir. Yürütme vezirinin bu tür bir yetkisi yoktur.

5- Tam yetkiye sahip olan vezir sadece yazılı olarak azledilebilirler. Yürütme görevi olan vezir ise görevleri sözlü bir şekilde sona erdirilir.

Bu iki vezirlik için aranılan şartlarda da farklılıklar vardır. En önemli fark ise, tam yetkili vezirde Müslüman olma şartıdır. Yürütme işleri veziri ise gayrı Müslimlerden olabilir. "Vezir" anlam ve terim olarak İslami dönemde ortaya çıkmıştır. Daha sonra ortaya çıkan Türk-İslâm devletlerinin de kullandığını görmekteyiz[55].

2.3.1. Vezirlerin Görevleri ve Yetkileri

Tuğrul Bey ile başlayan vezirlik müessesesi, devlette çok önemli memuriyet haline geldi. Vezirlik, başlangıçta tenfiz makamı iken daha sonra yetkileri artarak tefviz makamı haline geldi[56]. Vezâret başta Mâverdî olmak üzere bazı İslâm hukukçularına göre, vezâret-i tefvîz ve vezâret-i tenfîz şeklinde iki çeşittir. Vezâret-i tefviz, halifenin müsaadesi ve onun murâkebesinde, bütün hükümet işlerini müstakil olarak yapmaya mezuniyet ifade eder. Yalnız halifenin istifasına, veliaht nasbına ve halife tarafından tayin edilmiş memurların azline selâhiyeti yoktur. Bu itibarla vezâret-i tefviz ancak bir tane olabilir. Ancak vezâret-i tenfîz, çeşitli işler için tayin edilir ve bunların sayısı fazla olabilir. Yani vezâret-i tefviz, tam yetkili vezirliktir ve tektir. İkincisi, yani vezâret-i tenfîz ise yürütme işlerini yerine getirmekle görevli vezirliktir ve birden fazla kişi olabilir[57].

---

[55] Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 23-24.
[56] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 26.
[57] Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2017, s. 14.

Büyük Selçuklu Devletinde vezir sultanının fermanıyla vazifeye gelirdi. İcraî [yürütme], teşriî [yasama] ve kazaî [yargı] yetkileri hiçbir koşula bağlı kalmaksızın elinde bulunduran sultanın temsilcisi vasfıyla devletin tüm işlerini yürüten en üst makamdaki memurdur. Vezir, hükümdarın vekili olarak muayyen konularda ferman çıkarabilir. O icraatından dolayı yalnız sultana karşı sorumludur. Sultanın emriyle icraatının hesabını vermek üzere mahkemeye sevk edilebilirdi[58]. Sultan ölünce vezir de ailesi de hükümetten ayrılıp giderdi. Fakat Nizâmü'l-mülk gibi vezirlerin oğul ve torunlarının üç kuşak boyu vezirlik görevinde kaldıkları görülmüştür.

Vezir, merasimde yabancı hükümdarlar ve tâbi hükümdarlar veya elçileri ile olan münasebetlerde, mezâlim divanında yine sultanın vekili olarak vazifesini ifâ eder. O, halkın refahından mesuldür. Ülke içerisinde huzur ve düzenin sağlanması için çalışır. Devlet işlerini "*Kalem*" ile yürütür. Melikler ve kumandanlar da dâhil olmak üzere devlet ricali, bütün idarî organlar ve memurlar onun emri altındadır[59].

Vezir, önemli devlet işlerinin olduğu vakitler haricindeki zamanlarda sultanın nezdinde bulunur, seyahatlerinde ona eşlik eder ve seferlerine iştirak etmiştir. O, bizzat ordu gönderebilir veya ordu sevk ve idare edebilir. Vezir, diğer devlet erkânı gibi şahsına bağlı askerî birliklere sahiptir. Vezirin makamının kudretini temsil eden bu birliklerin sayısı çok olurdu[60]. Sultanın temsilcisi olan vezir bürokrasinin başı ve sarayın bir üyesidir. Divan-ı âlâ'nın başında olduğundan dolayı devletin bütün maliyesi ondan sorulur. Böylece dinî, hukukî, idarî, askerî bütün bürokrasi onun denetimi altına girmiş oluyordu[61].

Önemli görevler yürüten vezirlere hükümdarlar eliyle verilen kılıç onların (vezirlerin) askeri yetkilerle de donatılmış olduğunu göstermiş oluyordu. Selçuklu vezirleri dönem dönem orduya bizzat kumandanlık eder, bazen de sultanla beraber

[58] Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *TAD*, S. VIII, c. V, s. 98.
[59] Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 29.
[60] Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", s. 98.
[61] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 27.

seferlere katılırdı. Nizâmü'l-mülk Alparslan'nın Malazgirt Savaşı haricindeki tüm seferlerine katılmıştır[62].

Vezirlerin gelirleri genel olarak sultanın beratıyla tahsis edilen aylık, iktâlardan gelen gelirler, seferler sonucunda elde edilen ganimetler, hediyeler ve diğer gelir kaynakları gibi sıralanabilir. Büyük Selçuklu Devleti, maliyesini teslim ettiği vezirlerine doyurucu bir şekilde gelir kaynakları ayırmıştır. Bu durum devlet hazinesinin daha sağlıklı ve güvenilir bir şekilde yönetilmesini sağlamıştır.

Selçuklu vezirleri açmış oldukları medreseler vasıtasıyla eğitim-öğretimin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nizâmü'l-mülk döneminde en ücra köşelere kadar insanların eğitilmesi hedeflenmiştir. İlim sahibi insanlara tahsisat bağlanırdı. Nizâmü'l-mülk zamanında eğitim ve öğretime verilen önemden dolayı soylu nesiller yetişmiştir. Bu dönemde insanlar sahip oldukları kabiliyete göre layık oldukları mertebeye çıkarılmışlardır. Bu amaçla medreseler inşa etmiş ve o medreselere vakıf tahsis ederek orada kütüphane bulundurmuştur[63].

Selçuklu vezirleri ülkenin imar faaliyetlerine de gereken önemi vermişlerdir. Camiler, vakıflar ve medreseler vezirin müsaadesiyle kurulur ve hatta vezâret tahsisatıyla bunlar inşa edilirdi. Hemen hemen her yerde ribâtlar, köprüler ve yolların yapımına da önem verilmiştir.

2.3.2. Vezirlik Alametleri

Vezaret makamının bir takım sembolleri bulunmaktadır. Bunlar hil'ât-ı vezâret, mühür, yüzük, altın divit, kılıç, sarık, nevbet, minder ve çadırdır. Bunlara ek olarak unvan ve lakaplara da sahiptirler.

Hil'ât kelimesi Arapçadaki "hal" kökünden türetilerek ümerâyı taltif etmek gayesiyle herhangi bir kimseye verilen libas, ziynet ve silah şeklinde tanımlanmıştır.[64] Vezir, sultan'ın çıkardığı bir menşur ile görevine tayin ediliyor ve

[62] Özaydın, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", s. 84.
[63] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 35.
[64] Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara, 2007, s. 142.

hil'ât (hil'ât-ı hâss) alıyordu. Buna hil'ât-ı vezâret de deniliyordu. Hil'ât-ı Vezâretin vezâret mansıbının sembolü olacak özel bir şekilde olduğuna şüphe yoktur.

Alp Arslan, Kündüri'yi azl ve tevkif ettikten sonra vezârete getirdiği Nizâmü'l-mülk'ü hil'ât verilmiştir. Sultânlar görevlerini ifâ etmede liyakat gösteren vezirlerine de hil'ât veriyorlardı. Sultân Melikşah Nizâmü'l-mülk'e devletin temelinden sarsacak vüs'atte olan Kavurd isyanını başarıyla halletmesinin mükâfatı olarak hil'âtler giydirmiştir. Abbasî halifesi de Nizâmü'l-mülk'e bir kabul resmi sırasında birkaç hil'ât hediye etmiş, diğer erkâna birer hil'ât vermiştir. Selçuklu vezirine tevcih edilen bu hil'ât üzerinde "vezir-i âdil, âlim ve kâmil, razîyü'lhalîfe" kaydı vardı. Bütün bu unvanların ve sultanların Selçuklu vezirlerine tevcih ettikleri hil'âtlerin, Selçuklu Devleti'nin ve civardaki diğer devletlerin erkânına verilen hil'âtlerden daha değerli ve kişilerine mahsus olduğu anlaşılmaktadır[65].

2.3.3. Vezirlerin Tayinleri ve Azledilmeleri

Vezirliğe lâyık, aranılan şartlar bir kimsede bulununca, vezir atayacak olan hükümdarın muteber, açık sözleri ile tayini gerekirdi. Çünkü vezirlik bir akit ve anlaşmadır. Akitler ise ancak açık ve anlamlı sözlerle olur. Eğer hükümdar, "*seni kendime vezir olarak tayin ettim", "Seni kendime nâib olarak tayin ettim"* derse vezirlik meydana gelir. Ancak böyle bir sözle vezir veya nâib ataması meydana gelmiş oluyordu. Bu söz vezirlikle ilgili tüm anlaşmaları içermekteydi. Fakat "*bana ait olan şeylere bak*" dediği zaman vezirlik akdi gerçekleşmiyordu. Çünkü bu cümle ile herhangi bir işi yapma veya bir işin başında durma anlamları vardır ki bu sözler vezirlik akdini içermemekteydi. Yani vezirlik tayinlerinde söylenen sözlerin ihtimal anlamlarını içermemesi gerekir[66].

Hükümdarın "*seni vezirliğime tâyin ettim*" veya "*seni vezirliğe tâyin ettik*" sözleri tefvizî vezirliğe delalet etmeyip ancak tenfizî vezirliğe işaret etmektedir. Tefvizî vezirliğe işaret etmesi için "*tam yetkili*" veya ona işaret eden sözler kullanılmalıdır. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki hükümdar birden fazla tam yetkili vezir yani vezaret-i tefviz tâyin edemez.

---

[65] Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, s. 17-18.
[66] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 7.

Vezirlerin azledilme sebepleri şunlardır;

1- Hükümdara veya devlete karşı ihanet ettiği aşikar olursa,

2- Halk arasında otoritesini kaybedince,

3- İşlerini yerine getiremeyecek derecede hastalanırsa veya azasını kaybederse,

4- İşlerin yerine getirememesi konusunda aczi ve kusuru ortaya çıkarsa,

5- Halk arasında hoşnutsuzluğa ve kargaşaya sebep olursa,

6- Hazinede yer alan malları gereksiz yere harcarsa ve israf ederse azledilebilirdi.

Bu husus anlaşılıyor ki yürütme vezirlerini sözle "seni azlettim" diyerek görevden alabilirdi. Fakat tam yetkili vezirin azledilmesi ancak yazılı olarak gerçekleşebilirdi[67].

[67] Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, s. 7-8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. IRAK SELÇUKLULARI (1118-1194)

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Mahmud, Mesud, Tuğrul, Süleymanşah ve Selçukşah adında 5 erkek çocuğu vardı[68]. Tapar, 24 Zilhhice 511 (18 Nisan 1189)'de hayatını kaybettiğinde onun yerine oğlu Mahmud 511 (1118)'de tahta geçmiştir[69]. Sultan Mahmud, İsfahan'da tahta çıkarıldığında henüz 14 yaşındaydı.[70] Uzun yıllar Horasan meliki olan Sencer, Mahmud'un yaşından dolayı şehzadelere ve emirlere kudretini kabul ettiremediğini gördüğünde Büyük Selçuklu tahtını almak için hazırlıklara başladı[71].

11 ağustos 1119'da iki taraf arasında Save'de yapılan savaşta Sultan Mahmud mağlup oldu[72]. Bu galibiyetten sonra Sultan Sencer yeğeni Sultan Mahmud'u huzuruna çağırıp affetmiştir. Sultan Sencer bu olaydan sonra Sultanü'l-a'zam (en büyük sultan) unvanını alarak devlette yeni bir düzen tertip etmiştir[73]. Sultan Sencer bir yerden yönetilmesi çok zor olan imparatorluğun bir bölümünün idaresini yeğeni Mahmud'a bırakmıştır. Böylelikle Sultan Sencer'in bu düzenlemesiyle Irak Selçuklu hanedanı kurulmuş oluyordu[74]. Sultanü'l-mu'azzam (büyük sultan) unvanını alan Sultan Mahmud'un hakimiyet alanı Rey şehrinden itibaren ve Hemedan'ın merkezi dâhil İran'ın batısı, Irak, Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Suriye'yi içine alıyordu. Sultan Sencer Selçuklu Devleti'nin diğer bazı topraklarından Irak-ı Acem eyaletinin yarısıyla Gilan bölgesini Tuğrul'a, Fars eyaleti ile İsfahan ve Huzistan'ın yarısını ise Selçukşah'ın yönetimine bırakmıştır[75].

---

[68]Bundari, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* (nşr. M, Th. Houtsma), Leiden 1889, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara, 2016, s. 114.

[69] Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2018, s. 1; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -10/ Selçuklular*, Ed. Yusuf Ayönü – Mehmet Ersan, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 145-167.

[70] Faruk Sümer, "Irak Selçukluları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 36, İstanbul, 2012, s. 387.

[71] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 146.

[72] Ravendi, Muhammed b. Ali, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* (nşr. Muhammed İkbal), London, 1921 (trc. Ahmed ATEŞ), I, Ankara, 1957, s. 165-166.

[73] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 146.

[74] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", 146.

[75] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s.236-238.

3.1. Sultan Mahmud (511-590/1118-1131)

Sultan Muhammed Tapar, hastalığının son demlerinde oğullarından (Mahmud, Tuğrul, Mesud, Süleyman Şah ve Selçukşah) en büyüğü olan Mahmud'u yanına getirip ona ölümünün yaklaştığını, tahta geçip devlet işlerine idare etmesini söylemişti. Akabinde 15 veya 23 Zilhicce 511'de (9 veya 17 Nisan 1118) oğlunu Büyük Selçuklu tahtına geçirerek emirlerden ona biat almıştır. Sultan (Muhammed Tapar) vefat ettikten sonra devlet erkanı ve emirlerin desteklediği alan on dört yaşındaki Mahmud tahta çıktı. Bu arada Bağdat'ta Abbâsi halifesi olan Müstazhir-Billâh, Sultan Mahmud adına 13 Muharrem 512'de hutbe okutmuş ve saltanatını onaylamıştır (tasdik etmiştir)[76].

Bazı emir ve devlet erkanı, Sultan Mahmud'un küçük yaşını fırsat bilerek güçlerini ve nüfuzlarını arttırmak amacıyla sultanı Horasan'da bulunun amcası Melik Sencer'e karşı kışkırttılar. Bu durumun haberini alan ve 14 Haziran 1118'de sultanlığını ilan eden Sencer yolsuzluklara ve tahriklere son vermek, ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin yegane sahibi olmak için Sultan Mahmud'un üzerine yürümüştür. Save civarında yapılan savaşta Sultan Mahmud yenilgiye uğradı. Amcası Sultan Sencer onu affederek toprakların bir kısmını ona tahsis etmiştir. Sultan olduğu dönem boyunca kardeşi Mesud ve Tuğrul'un isyanları ile de mücadele etmiştir. Ayrıca Sultan Mahmud dönem dönem Abbasi Halifesi olan Müsterşid-Billah ile anlaşmazlıkları olmuş, hatta bu anlaşmazlık Bağdat'ın kuşatmasına sebep olmuştur[77].

Sultan Mahmud, iyi bir tahsil görmüş, tarih, edebiyat siyer, şiir gibi konularda yetenekliydi. Ayrıca kişilik olarak iyi ahlaklı, iyi konuşan, güzel sözlü, yumuşak huylu ve yardımsever bir sultandı. Devletin zor ve karışık ilerini çözmede hiç kimse ona benzemezdi.[78] Ilımlı, halden anlayan, adil ve anlayış sahibi bir sultan olarak biliniyordu. Kaynaklara göre Sultan Mahmud'un hayvanlara özel bir düşkünlüğü vardı. Özellikle çok sayıda kuş ve köpek beslediğini hatta bazen bu

[76] Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, s.1.
[77] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih* (Selçuklu Devleti), Selenge Yayınları, (trc. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş), İstanbul, 2010, s. 191.
[78] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 190-191.

merakı yüzünden devlet işlerini aksattığını belirtmişlerdir. Sultan Mahmud henüz yirmi yedi yaşında iken Hemedan'da vefat etmiştir (15 Şevval 525'te (10 Eylül 1131). Sultanlık müddeti on dört yıl olmuştur[79].

Vezirler:

Rebîbü'd-devle Ebü Mansur el-Kîratî

Kemâlü'd-dîn Şemsü'l-Kifât es-Sümeyremî

Şemsü'l-mülk Osman bin Nizâmü'l-Mülk

Şerefü'd-dîn Enûşirvân bin Halîd el-Kaşî

Kıvâmü'd-din Ebu'l-Kasım

Hacibler:

Muhammed bin Alibar,

Togan Yürek, Ergân[80].

3.2. Sultan Davud (525/1131-1132)

Sultan Mahmud'un ölümünden sonra vezir Kıvâmü'd-din Ebu'l-Kasım ve emir Aksungur'un desteğiyle tahta geçmiştir[81]. Hemedan da tahta çıkan Davut, babası gibi oda amcaları ile taht mücadeleleri vermiştir. Onun sultanlığını tanımayan amcası Mesud'un üzerine yürümüş ve Tebriz'i muhasara etmiştir. Muhasara sonucunda anlaşan Davut ve Mesud ikisi de Bağdat halifesinden adlarına hutbe okunmasını istediler. Halife ikisinin de isteklerini reddederek bu kararı verecek olanın Sultan Sencer olduğunu belirtmiştir[82].

[79] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 190; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 151.
[80] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s.194.
[81] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti" s. 152; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, 2001, Konya, s. 121.
[82] Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 25.

Sultan Sencer Melik Mesud'un isyanını bastırmak için üzerine yürümüştür. Dinever'de gerçekleşen savaşta Sultan Mesud yenilgiye uğramıştır[83]. Savaş sonucunda Sultan Sencer, Mesud'u affedip Gence'ye tayin etmiştir. Bunun yanında Sultan Sencer, Davud'un Sultan olma vasıflarını taşımadığını, liyakatli olmadığını düşünüp onun yerine Irak Selçuklu sultanlığına Melik Tuğrul'u geçirerek adına hutbe okutmuştur[84].

3.3. Sultan I. Tuğrul (526-529/1132-1134)

Sultan I. Tuğrul (Tuğrul bin Muhammed), Sultan Mahmud öldükten sonra amcası Sultan Sencer tarafından Sultan ilan edildi. Sultan I. Tuğrul, Mahmud'un sultanlığı döneminde Sultan Sencer'in himayesinde ve hizmetindeydi. Dünya zevk ve eğlencelerinden uzak olan bir sultandı. Cömert, adaletli, ahlaklı, cesaretli ve siyaset konusunda bilgili bir şahsiyetti[85].

Sultan Sencer, Tuğrul bin Muhammed'i Irak Selçukluları tahtına geçirdikten sonra Ebu'l Kasım Dergüzînî'yi ona vezir olarak tayin etti[86] ve Horasan'a döndü. Fakat Irak'ta olaylar bitmemiş ve Sultan Tuğrul bazı meliklerin isyanı ile karşı karşıya kalmıştır. İsyan çıkaranların başında Melik Davut gelmekteydi. İkisi arasında yapılan savaşı Sultan Tuğrul kazanmıştır[87]. Melik Davut, Sultan Tuğrul'a mağlup olduktan kısa bir süre sonra Bağdat'a gitmiş ve halife tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Melik Davud'un mağlubiyetini ve Bağdat'a gittiğini öğrenen Melik Mesud da Bağdat'a gitmiştir[88]. Bağdat'ta yapılan görüşmeler neticesinde Sultan Tuğrul'a karşı halife, Davut ve Mesud arasında bir ittifak yapıldı ve Mesud, sultan ilan edilerek adına hutbe okundu. İttifak ile kuvvetlenen Mesud, Azerbaycan'a yönelmiş ve birçok şehri hakimiyetine almıştır. Mesud, kardeşi Tuğrul ile savaşmak için Hemedan'a yürümüştür. 1133 yılında Hemedan yakınlarında yapılan savaşta Sultan Tuğrul mağlup olmuş ve Rey şehrine gitmiştir. Mesud daha sonra Sultan

[83] Minhac-ı Sirac el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî* (Selçuklular), Taşhan Kitap, (trc. Erkan Göksu), Tokat, 2011, s.70.
[84] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 147-150.
[85] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s.195.
[86] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 150-153; İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, s. 87-88.
[87] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 151-152.
[88] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 153.

Tuğrul'un peşinden İsfahan'a giderek şehri hâkimiyeti altına almıştır. Sultan Tuğrul başarısızlıkların baş mesulü olarak gördüğü vezir Ebu'l Kasım Dergüzînî'yi Şevval 527 (Ağustos 1133) tarihinde öldürtmüştür[89]. Mesud, Sultan Tuğrul tekrar kuvvetlenmesini engellemek için onu takip etmiş ve ikisi arasında Zikraver'de meydana gelen savaşta asker üstünlüğünü elinde bulunduran Mesud kazanmıştır[90].

Melik Davut amcası Mesud'a karşı Azerbaycan'da isyan etmiştir. Bunu duyan Mesud, kuvvetlerini toplayarak Davud'un üzerine yürümüş ve onu Ruyindiz Kalesi'nde kuşatmıştır. Farklı ittifaklar sonucu ve Mesud'un bazı askerlerini tarafına çekerek gücünü arttıran Sultan Tuğrul, Mesud'un kale kuşatmasını fırsat bilerek onun üzerine yürümüştür. Kazvin dolaylarında meydana gelen savaşta Mesud yenilgiye uğramış ve Bağdat'a çekilmiştir. Bu zafer ile Sultan Tuğrul Hemedan'a girerek tekrar Irak Selçukluları tahtına oturmuştur[91]. Sultan Tuğrul 26 yaşında iken 3 Muharrem 529'da Hemedan'da hastalanmış ve sonra vefat etmiştir[92]. Sultan Tuğrul'un Arslanşah ve Muhammed adında iki oğlu vardı.

Vezirleri:

Kıvâmü'd-din Ebu'l-Kasım Dergüzînî

Şerefü'd-din Ali Bin Recâ'i'

Hacibleri:

Mengübarz[93].

3.4. Sultan Mesud (529-547/1134-1152)

Sultan Mesud, cesaretli, merhametli cömert ve adil bir kişiliğe sahipti. Selçuklularda onun kadar heybetli ve kuvvetli başka birinin olmadığı söylenilmiştir. Onun döneminde insanlar rahat idi. Ordunun teçhizatı ve sayısı gayet iyi durumda

[89] Mehmet Altay Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, TTK, Ankara, 2011, s. 208-214; Köymen, "I Tuğrul", *İA*, 12/II cilt, s. 16-17; Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 157.
[90] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 158-159; Köymen, "I Tuğrul", s. 17.
[91] Köymen, "I Tuğrul", s. 18.
[92] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 159-160; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s.197.
[93] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s.198.

idi. Âlim ve dervişlere iyi davranıp onlara yardım ederdi. Ava gitmeyi severdi. Savaş esnasında en ön sıralarda savaşırdı[94].

Kardeşi Sultan Tuğrul Hemedan'da vefat ettiğinde o Bağdat'ta idi. Irak Selçuklu Devleti emirleri Mesud'a elçi göndererek kardeşi Tuğrul'un vefat ettiğini ve gelip tahta geçmesini istediler. Tebriz'de bulunan Melik Davud'a da bazı emirler haber gönderip tahta geçmesini istediler. Melik Davut daha yakın olmasına rağmen bu fırsatı kaçırmıştır. Mesud haberi alır almaz yola koyulmuş ve kış şartlarının ağır olmasına rağmen Davud'dan önce Hemedan'a ulaşıp, emirleri kendi etrafında toplayıp Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur[95].

Enûşirvân b. Halid'i kendine vezir olarak atayan Sultan Mesud, yeğeni Melik Davud'u veliaht tayin edip kızı Gevher Hatun ile evlendirerek ona karşı ayaklanmasına da engel olmak düşüncesinde idi. Ayrıca Davud'a Azerbaycan, Arran, Ermeniyye gibi bölgeleri ikta etmiştir[96]. Halife el-Musterşid kuvvetini arttırmak amacıyla fakihlerden fetva alarak Sultan Mesud adına hutbe okumayı bırakarak bir ordu hazırlayıp Hemedan üzerine yürümüştür. Daymerk civarında yapılan savaşta Türklerin Sultan Mesud tarafına geçmesiyle halife yenilgiye uğramış ve esir düşmüştür. Sultan Mesud halifeye iyi davranmıştır. Fakat bir batıni tarafından öldürülmüştür. Halife ölünce yerine oğlu Raşid Billah geçmiştir[97]. Raşid Billah halife olduktan sonra babasının öcünü almak için tekrar kuvvetleri toplamaya kalkıştı. Halife, Melik Davut ve bazı emirlerle ittifak yaparak onları Bağdat'a çağırmıştır. Sultan Mesud adına okunan hutbeyi kaldırıp Melik Davut adına okumuştur. Bunu duyan Sultan Mesud kuvvetlerini toplayarak Bağdat şehrini kuşatmıştır[98]. Sultan Bağdat şehrini alarak düzeni yeniden tesis etmiş el-Muktefi Liemrillah'ı halife olarak tayin etmiştir[99].

---

[94] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih,* s.198.

[95] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih,* s.200; Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra,* s. 160-162.

[96] Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 247-252.

[97] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 154.

[98] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 154.

[99] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 169; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri,* s. 296-300: Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 154.

Sultan Mesud tahta geçtikten sonra onun himayesinde olan herkes boyun eğmişti. Civarda bulunan düşmanlar yenilgiye uğratılmış, ümera-yı devlet ve mülûk-i etraf boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Ordunun gücü, teçhizatı tamdı ve insanlar rahata ve huzura erişmişlerdir. Eylül 1151 de Sultan rahatsızlandı. Tabipler onu tedavi etti ancak 2 Ekim 1152 de Hemedan'da vefat etti[100]. Kırk beş yıl hayat sürmüş ve on sekiz yıl saltanatta kalmıştır[101].

Vezirleri:

Şerefü'd-dîn Enûşirvân bin Halid el-Kaşi

İmadü'd-dîn Ebü'l-Berekat-i Dergüzînî

Kemalü'd-dîn Muhammed el-Hazin

İzzü'l-Mülk-i Berucerdı

Mü'eyyedü'd-dîn-i Tuğra'i

Tacü'd-dîn-i Şirazî

Şemsü'd-dîn Ebu Necîb

Hacibleri:

Mengübarz,

Tatar,

Hacib Abdu'r-rahman,

Hacib Hasbeg-i Pelengeri[102].

[100] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 157.
[101] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih,* s.219-220; Ravendi, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 236.
[102] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih, s*. 221.

3.5. Sultan III. Melikşah (547/Ekim 1152-Şubat 1153)

Sultan Melikşah, iyi huylu, merhametli ve cömert bir kişiliğe sahipti. Şaraba, ava ve kadınlarla düşüp kalkmaya düşkün olup gece gündüz lüzumsuz işlerle ile meşgul idi[103].

Sultan Mesud vefat etmeden önce yerine Yeğeni Melikşah'ı veliaht tayin etmişti[104]. Sultan Mesud ölünce Hasbeg Belengeri ve diğer emirler Melikşah'ı Ekim 1152'de tahta oturtup adına hutbe okuttular. Bütün emirler ve askerler onu hükmü altına girdiler. Fakat Hasbeg Belengeri yönetimi eline geçirmiş ve yönetiyordu. Hasbeg Belengiri Sultanın devlet işleri yerine zevk ve sefayı tercih etmesini öne sürerek emirleri toplamış ve tahta olan bu sultanın hükümdarlığa uygun olmadığını belirtmiştir[105]. Daha sonra İşin ehli değil, içki içtiği için devlet işlerini yerine getirmeye gücü olmadığını ve onu tahtan indirip yerine kardeşi Muhammed'i tahtaya çıkarmayı doğru buluyorum demiştir. Emirler Hasbey'in gücünden çekindikleri için kabul ettiler. Hasbeg ve Candar Hasan Melikşah'ı hapsettiler. Böylece onun sultanlığı dört ay sürmüştür[106]. Sultan Melikşah 25 Mart 1160'ta ölmüştür[107].

Vezirleri:

Ebu Necib Şemsü'd-din

Hacipleri:

Hasbeg Belengeri.

3.6. Sultan II. Muhammed (548-554/1153-1159)

Sultan Mesud vefat etmeden önce yerine Yeğeni Melikşah'ı veliaht tayin etmişti. Lakin onun sultanlık için beceriksiz olduğunu söyleyen emirler, kardeşi Muhammed'i Huzistan'dan getirterek tahta geçirdiler. Sultan Muhammed'in tahta

[103] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih, s*. 221-222.
[104] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158.
[105] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158.
[106] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 207-208; Ravendi, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 241-245.
[107] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 225.

oturduktan sonra en önemli hamlesi sürekli fitne ve problem çıkartan ve iyice kuvvetlenmiş olan Emir Hasbeg'i ortadan kaldırmak oldu. Bu hadise diğer emirlerde hoşnutsuzluk yarattı[108]. Bu emirler Sultanın amcası Süleymanşah'a gidip onun etrafında toplandılar[109].

Onun himayesine giren ve etrafında toplanan emirler ile birlikte halifeden de destek gören Süleymanşah iyice kuvvetini arttırdıktan sonra tahtı ele geçirmek için destekçileriyle birlikte harekete geçmişti. Sultan Muhammed ise bu vaziyetten haberi olunca Musul Atabeyi olan Kutbeddin Mevdud ve naibi Zeyneddin Ali Küçük'e yardım gönderdi. Sultan Muhammed onun üzerine çıkarak ağır bir şekilde yenilgiye uğrattı (Haziran-Temmuz 1156)[110].

Abbasî halifesi olan Müktefî Irak'ta olan devlet adamlarına ve Türklere sürekli karşı çıktığı için halife ile Sultan Muhammed'in arası bozulmuştu. Bu gelişmelerden sonra Sultan Muhammed, Musul hakimi Mevdud'un desteğiyle Bağdat'ı muhasaraya aldı. 1157 yılında halifenin desteği ve kışkırtmasıyla Melik Melikşah ve Atabeg İldeniz Hemedan üzerine giderek orayı ele geçirdiler. Bu vaziyeti haber alan Sultan Muhammed dördüncü ayında olduğu Bağdat muhasarasına son vererek Hemedan üzerine yürümek zorunda kaldı. Bu arada Atabeg İldeniz kuvvetleriyle beraber Azerbaycan'a döndüğü için zayıf kalan Melik Melikşah Hemedan'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Sultan Muhammed, İsfahan ve Rey tarafındaki topraklarını onların destekçilerinden kurtardı. Tekrar Bağdat'ı kuşatmak isteğinde olsa da ömrü buna yetmedi[111]. Kısa süren sultanlık döneminde karşılaştığı tüm iç isyanları bastırmada başarılı olmuştur. Bu dönemde devleti ele geçirme uğraşında olan İldeniz'i engellemeyi başarmıştır[112].

Vezirleri:

Celalü'd-din Ebû'l-Fazl

Şemsü'd-din Ebu Necib

[108] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158.
[109] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 209-210.
[110] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159.
[111] Ravendi, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 259.
[112] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 160.

Hacibleri:

Cemalü'd-din Kufşed bin Kaymaz

Nasırü'd-din Atabeg Ayaz[113].

3.7. Sultan Süleymanşah (554/1160)

Süleymanşah, iyi huylu, tatlı sözlü ve görgülü bir hükümdardı. Herkesle iyi geçinirdi. Fakat sebat ve sabrı yoktu. Birkaç defa tahta oturmasına rağmen muvaffak olamamıştır[114]. Talih kendisine yardım etmedi[115]. 511 yılı receb ayında doğmuştur.

Sultan Muhammed vefat ettikten sonra onun yerine kimin geçeceği konusunda emirler anlaşmazlığa düştüler. Emirler aralarında yaptıkları istişarede Rey hakimi Emir İnanç'ı davet edip onun fikri ile hareket etme kararı çıktı. Emir İnanç gelince görüştüler ve Süleymanşah adında birleştiler[116]. Selçuklu emirleri onu davet etmek için elçi gönderdiler. Musul hakimi olan Mevdud onu iyi bir şekilde hazırlayıp Hemedan'a gönderdi. Süleymanşah 22 Mart 1160 tarihinde Irak Selçukluların başkenti olan Hemedan'a varıp tahta geçti[117].

Şihabeddin Mahmud, sultanın vezirliğine, Alp Argun emir hacipliğine tayin edildi. Atabey İldeniz ile anlaşmak için onun yanında bulunan Melik Arslanşah'ı veliaht ilan ettiler. Hutbe ve sikkeye onun da adını eklediler[118].

Sultan Süleymanşah tahta oturduktan sonra çok zaman geçmeden pek bir icraatta bulunamadan onun hapisten çıkmasını sağlayan emirlerle arası açıldı. Bazı kaynaklarda kendisini destekleyip sultanlığının önünü açan emirler tarafından önce tutuklanıp hapse atılmış sonra ya boğdurularak ya da zehirlenerek öldürüldüğü

[113] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih,* s. 241.
[114] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 161.
[115] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih,* s. 241-242.
[116] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 160.
[117] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh,* (çev. Abdülkerim Özaydın), VIII, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 217.
[118] Ravendi, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr,* s. 262-264.

söylenmektedir[119]. Öldüğünde kırk beş yaşındaydı. Kardeşi Mesud'un yanında Hemedan'da defnedilmiştir.

Vezirleri:

Şihabü'd-din Sika Mahmud bin Abdu'l-'aziz el-Hamidi

Hacipleri:

Muzafferü'd-din Alpergu bin Yarankuş el-Bazdar[120].

3.8. Sultan Arslanşah (556-572/1160-1177)

"Sultan Arslan, güzel yüzlü, iyi hareketli, onur ve haysiyet sahibi bir padişah idi. Geç öfkelenir, çabuk rıza gösterirdi. Onun en belirgin vasfı kerem ve mürüvvet idi. Onun ahvalinde yumuşaklık ve sükûnet görünürdü. Gelir ve masraf işlerinden, hazine işlerinden fazla anlamazdı. Durumun teftişi ve araştırılmasında ihmal ve gevşeklik gösterirdi. Nimetlerden faydalanmadan hoşlanır, rahatlık sever idi. Giydiği ve yediklerinde şatafata, renk ve çeşide olan tiryakiliği son seviyeye vardırmıştı. Onun lütufları ve konuşmaları şarap ve dost meclislerinde çok fazla artmış idi. Onun huzuruna hiçbir zaman haddini aşan, boş, saçma, kötü ve küfürlü söz söyleyen kişiler yer almazdı. Beğenilmeyen bir hareket görülmezdi"[121].

"Irak Selçuklu sultanı Tuğrul öldüğünde bir yaşında bulunan oğlu Arslanşah, amcası Mesud tarafından gönderildiği Tekrit kalesinde büyümüştü. Annesi Mümine Hatun'un evlendirildiği İldeniz, bir söylentiye göre, Arslanşah'a da atabey tayin edilmişti. Süleymanşah'ın ortadan kaldırılmasıyla bazı emirlerin desteğini alan İldeniz Arslanşah'ı tahta geçirdi. Kendisi sultanın atabeği, bir oğlu Pehlivan hacibi, diğer oğlu Kızıl Arslan ise ordu komutan oldu"[122].

Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu taht mücadelelerini fırsat bilen Gürcü Kral III. Georgi, 1116 yılında Selçuklu toprağı olan Ani'yi almıştı. Bu durum

[119] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 264; Ali Öngül, *Irak Selçuklular,* s. 86-87.
[120] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 245.
[121] Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s. 245.
[122] Faruk Sümer, "Arslanşah".*DİA, III*, s. 404-405.

karşısında Sultan Arslanşah ve İldeniz, Anadolu'da olan Türk beylerinin de katılımıyla Gürcistan üzerine sefere çıktı. Bu sefer sonucunda Gürcistan kuvvetlerini Temmuz 1163'te yenerek onların ilerleyişlerine engel oldular[123].

Sultan Arslanşah Gürcistan zaferi ile elde ettiği itibar ve kısa zamanda rakipleri yenmiş olması karşısında rahatsız olan Halife Müstencid Billah Fars atabeyinin yanında bulunan bir melike destek vererek onun sultan ilân edilmesini sağladı. Atabey Zengi ve Irak emirlerinin destek verdiği İnanç Bey emrindeki ordu İldeniz kuvvetleriyle karşılaştı. Bu karşılaşma İldeniz'in büyük zaferiyle sonuçlandı. Bu zaferden sonra Nisan 1165'te sultanın huzuruna getirilen Salgurlu atabeyi tâbi olmayı kabul ettiği için affedildi. Selçuklu ordusunun Gürcistan seferine gitmesini fırsat bilen Bâtıniler Kazvin'de kargaşa çıkarmışlardır[124]. Bunun üzerine Sultan emirleri ile birlikte Bâtınilerin üzerine yürümüş ve bastırarak kalelerini zaptetmiştir[125].

İldeniz gibi güçlü bir emirin desteğini alan Sultan Arslanşah, sultan olduğu müddet boyunca Arslanaba ve İnanç Bey gibi güçlü emirlerin isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu İsyanlara rağmen Kirman Selçukluları, Musul atabeyleri ve Doğu Anadolu beyleri de Sultan Arslanşah'ın hakimiyetine girdiler. Gürcü kuvvetlerinin tekrar Ani'ye gelerek orayı almaları neticesinde Aslanşah ve İldeniz kuvvetlerini alarak buraya doğru sefere çıktılar. Sultan yolda hastalanınca Nahcivan'a dönmek zorunda kaldı. Himayesindeki büyük ordu ile Gürcü Kralı'nın üzerine giden İldeniz, Gürcü Kralı'nın kaçması neticesinde zafer kazandı. Sultan Hemedan'a geldikten bir müddet sonra İldeniz Nahcivan'da hayatını kaybetti. İldeniz'in vefatından sonra Nahcivan'a gelen oğlu Pehlivan kendisini atabey ilan etti[126]. Ortaya çıkan bu oldubittiye sultan her ne kadar karşı çıkmışsa da hastalığının artması sonucunda 1167 yılında vefat etti. Kırk üç yaşında vefat eden sultan on beş yıl tahtta kalmıştır.

Vezirleri:

[123] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, s. 234-235; Ravendi, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, s. 274-275; Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 163.
[124] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 163.
[125] Ravendi, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* s. 276-277.
[126] Faruk Sümer, "Pehlivan", *İA,* C. 34, s. 221-222.

Şihabü'd-din Ebü'l-Kasm

Fahrü'd-din bin Mu'inü'd-din Muhtass el-Kaşi

Celalü'd-din bin Kıvamü'd-din Dergüzînî

Hacibleri:

Muzafferü'd-din-i Bazdar

Atabeg Ayaz

Nusretü'd-din Muhammed Pehlivan bin Atabeg İldeniz[127].

3.9. Sultan II. Tuğrul (572-590/1177-1194)

Tuğrul henüz yedi yaşında iken babası Sultan Arslanşah'ın vefatı üzerine Atabey Pehlivan'ın desteğiyle tahta geçti. Daha yaşı küçük olduğu için tüm hâkimiyet Atabey Pehlivan'ın elindeydi. Bu hadiseye amcası Muhammed karşı çıktı ve kuvvetlerini toplamak için İsfahan bölgesine gitti[128]. Oradaki bazı emirler ona katıldı. Muhammedin gittikçe emirlerin desteğini alıp güçlendiğini gören Atabey Pehlivan himayesindeki ordu ile İsfahan üzerine sefere çıktı. Melik Muhammed'i burada yenen Pehlivan daha sonra aynı hadiselerle karşılaşmamak için Melik'i yakalatıp Sercihan kalesine hapsetmiştir. Melik Muhammed burada hapiste iken vefat etmiştir[129].

Eyyubîler, Türkiye Selçukluları ve Harezmşâhlar Sultan Tuğrul zamanında Irak Selçukluların komşusu idiler. Atabey Pehlivan Abbasilere ve Harezmşâhlar'a karşı iyi geçinme yolunu seçti. Bu siyaseti bu dönemde en büyük rakibi olan Eyyubîler'e karşı desteklerini almayı düşünüyordu. Nitekim Eyyubîler bu sırada Irak Selçuklu Devleti hakimiyetinde olan Musul almış ve Ahlat üzerine sefere çıkmıştı[130]. Pehlivan bu gelişmelerden sonra Ahlat'ı korumak için güçleri topladı. Ahlat üzerine gelen Selahaddin Eyyubî Silvan (Meyyâfârikîn) kuşatmasını aşamadığı için Ahlat'a

[127] Reşîdü'd-dîn Fazlullah *Cami'ü't-Tevarih*, s. 261.
[128] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 165.
[129] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 268.
[130] Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 165.

giremedi. 1185'te bu durumdan yararlanan Begtemür Ahlat'ta hakimiyetini ilan etti. Selahaddin Eyyubî ve Pehlivan ise Şehrin hâkimiyetinin Begtemür'de kalmasını yönünde anlaştılar ve savaşmaktan vazgeçtiler[131].

Atabeg Pehlivan 1186 yılında hastalanarak vefat etmişti. Pehlivan farklı bölgelere tayin ettiği oğullarına vefat etmeden önce Sultan Tuğrul ve onun kardeşi Kızıl Arslan'a itaat etmelerini vasiyet etmişti. Saltanatını fiilen devam ettirmeyi düşünen Sultan Tuğrul'a karşı Kızıl Arslan harekete geçip devlet yönetimini ele geçirdi. Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'un ona karşı çıkmasını engellemek maksadıyla sultana destek veren emirleri hapsedip bertaraf etmeye çalıştı. Bu karşın Sultan Tuğrul, Pehlivanın karısı vasıtasıyla onlara yakın emirlerden Ayaba ve Rus ile anlaşarak desteklerini sağladı. Sultan Tuğrul'un güçlendiğini gören Kızıl Arslan savaşı göze alamayarak Azerbaycan'a çekilmiştir. Bu durumu fırsat bilen sultan devlet yönetimini yeniden hâkimiyetine aldı. Kısa bir süre sonra desteklerini sağladığı Ayaba ve Rus arasında çıkan huzursuzluklar neticesinde Sultan Tuğrul Rus'u hapsettirdi. Bu olaydan sonra bazı Rus taraftarları Kızıl Arslan saflarına geçtiler. Kızıl Arslan gücünü arttırarak Sultan ile girdiği mücadeleden galip çıkıp Sultanı yenip hapsetmiş ve kendini sultan ilan etmişti[132]. Bu Aşırılık karşısında ahali ve emirler rahatsız oldular. Kısa bir süre sonra Kızıl Arslan öldürüldü. Bu ölümden sonra Sultan tutulduğu yerden kurtarıldı.

Kızıl Aslan'ın (Atabey) öldürülmesinin akabinde meydana gelen olaylar esnasında Harezmşahlar da Selçuklulara karşı baskıyı arttırdılar. Sultan Tuğrul Ocak 1194'te Harezmşah Tekiş'in ön birliklerini yenilgiye uğrattı. Fakat savaşın devamında Sultanı atından düşürüp öldürdüler[133]. Cenazesi Büyük Selçukluların kurucusu olan Tuğrul Bey'in yanında türbesinde toprağa verildi. Sultan II. Tuğrul'un vefatıyla, Irak Selçukluların hâkimiyeti sona erdi.

Irak Selçuklularının yıkılmasının en büyük sebeplerinden biri şüphesiz dirayetsiz sultanların başa geçmesi ve atabeglerin devletin yönetiminde çok etkin

[131] Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, s. 109-110.
[132] Minhac-ı Sirac el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Selçuklular)*, s. 74-75.
[133] Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 266-268.

olmaları olmuştur. İkinci bir etken ise Abbasiler idi. Halifeler sürekli Selçuklular aleyhinde faaliyetlerde bulunuyordu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. MÜELLİF VE ESER HAKKINDA

Necmeddin Ebü'r-Recâ Kummî'nin Farsça yazdığı *"Târîhu'l-Vüzerâ"* adlı eser Selçuklular dönemi bazı vezirler hakkında bilgi vermektedir[134].

Bu kitap hakkında ilk ayrıntılı tahkikatı yapan kişi Amerikalı Oryantalist (doğu bilimci) *Kenneth Luther* idi. *Luther* araştırmasında kitabın yazarının kim olduğunu bulamadı ama onun rehberliği altında doktora tezini yazan *Stephen Chsarles Fairbanks*[135] adlı bir öğrenci, *Varavini*'nin Marzbannamesi'nin giriş bölümünü incelerken önemli kitaplar arasında olan Enûşirvân bin Hâlid'in yazdığı Nefsetü'l-Mesdur kitabının ismini görür ve Necmeddin Ebü'r-Recâ Kummî'nin bu kitaba yazmış olduğu zeylden büyük bir övgüyle bahsettiğini görür ve bu zeyl Târîhu'l-Vüzerâ ve onun yazarı olan Necmeddin Ebü'r-Recâ Kummî'nin (*Veravini* bu isim yerine "Necmeddin Ebü'r-Rıza" kullanmaktadır) önemini gösterdiğini anlıyor[136].

Necmeddin Ebü'r-Recâ Kummî dalkavukluktan (yaranma) nefret eden dürüst bir yazardı. Bu kitabı, Selçuklu sultanlarının, vezirlerinin ve emirlerinin emriyle değil, kitabın girişinde bahsettiği gibi "sevgili dostunun" isteği üzerine kaleme almıştır[137].

---

134 Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî, *Târîhu'l-Vüzerâ*, s. 7.

135 Stephen Fairbanks, "The Tarikh al-Vuzara: A History of the Saljuq Bureaucracy", *PhD dissertation, University of Michigan*, 1977, s. 13-14.

136 Kenneth. A. Luther, "A New Source for the History of the Iraq Seljuqs: The Tarikh al-Vuzara", *Der Islam*, 45 (1969), 117–128.

137 Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî, *Târîhu'l-Vüzerâ*, s. 7-10.

Necmeddin kitabını bölümlere ayırmış ve her bölümü on yedi vezirden birine tahsis etmiştir (Kıvamu'd-dîn Ebu'l Kasım Dergüzînî'nin[138] vezirliğinin ikinci döneminden Azizû'd-dîn Kaşî'nin vezirliğinin sonuna kadar). Şöyle ki her vezirin adı altında onun kendi durumu hakkında bilgi verir ve daha sonra onun görev süresi boyunca diğer görevlilerin durumundan ve eylemlerinden bahseder. Onun ana kaynağı hem kendi gözlemleri hem de güvendiği kişilerden duyduğu ve onların doğruluğundan emin olduğu rivayetlerdendir. Ayrıca olayları aktarmakla beraber değerlendirmeler ve yargılamada yapmıştır.

Kummî bu kitapta tarihi olayları Enûşirvân bin Hâlid'in yazdığı Nefsetü'l-Mesdur kitabının bittiği yerden başlatmıştır. Eserini Azizû'd-dîn Kaşi (Selçuklular yıkılmadan kısa bir süre önce görevde olan vezirlerden biridir) hakkında verdiği bilgilerden sonra bitirmiştir[139].

Bu kitap, tarihi konularda ve Selçuklular ile ilgili verdiği bilgilerin yanı sıra edebiyat özellikle atasözleri ve deyimler konusunda da önem arz etmektedir. Olayları anlatırken sık sık atasözlere ve deyimlere başvurmuştur[140].

Farsça yazılmış olan bu önemli kaynak hakkında Luther kitabın İsfahani'nin Zübdetü'n-Nusra eseriyle aynı ehemmiyette olduğu belirtmiştir[141].

[138] Dergüzîn, İran'ın Hemedân şehrine bağlı bir köydür. Eskiden Hemedân'a bağlı A'lem yakınlarında bir köy idi. Şimdi ise bir kasabadır. *Geniş bilgi için:* Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, Çap-i Tahran, 1336, s. 82.

[139] Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî, *Târîhu'l-Vüzerâ*, s. 7-10.

[140] Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî, *Târîhu'l-Vüzerâ*, s. 7-10.

[141] Kenneth. A. Luther, "A New Source for the History of the Iraq Seljuqs: The Tarikh al-Vuzara" s. 117-128.

4.1. TARİHÜ'L-VÜZERÂ'YA GÖRE IRAK SELÇUKLULULARI VEZİRLERİ

4.1.1. Kıvâmü'd-Dîn Ebû'l Kasım'ın Vezirliği

Büyük hikmete ve berekete sahip olan Allah'a hamdolsun ve onun nimetleri (rahmet ve bereketi) Hz. Muhammed Peygamber'e, dürüst ailesine (Sıddıklara) ve iyi arkadaşlarına (fazilet sahibi ashabına) mahsustur.

Mertlik ve erdem yolunda dostların hükmü, zorba padişahların hükmünden daha büyüktür; (nitekim) rağbet ile korku arasında bariz bir fark vardır.

Bu (eseri) yazmamın amacı şudur ki; sevgili bir dostum benden vezir Şerefü'd-dîn Enûşirvân bin Hâlid,[142] -Kudsullah-i Ruhe- tarafından yazılan Nefsetü'l-Mesdur minvalinde (eser) yazmamı ve bundan sonra (Nefsetü'l-Mesdur'da yazılan vezirlerden sonra) görev yapmış olan vezir ve çağdaşım olan vezirlerden bahsetmemi istedi. İstesem de istemesem de onun kararına itaat ettim ve bu kısa özette (eseri yazma amacımı) açıkladım. Olayları, gördüğüm ve duyduğum gibi eserde naklettim. Güzel ahlaklı dostlarımdan beklentim Allah'ın izniyle, ona (eserime) memnuniyet gözüyle bakmalarıdır ve eğer bir yanlışlık görürlerse düzeltilene kadar uyarmalarıdır.

Üstad Şerefü'd-dîn Enûşirvân, Nefsetü'l-Mesdur isimli eserinin hatime bölümünü Kıvâmü'd-dîn Ebû'l Kasım'a[143] –Nuruallah Zarihe- olayına ayırdı. Sultan Sencer dönemi vezirliğini ve onun ikinci vezirliğini anlatmaksızın onun olayını birleştirerek kısaca açıkladı. Kıvâmü'd-dîn'in Sultan Sencer dönemi ve "Elu'd

[142] 1066-67 yıllarında Rey veya Kâşân şehrinde doğduğu bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde divan katibi olarak göreve başlamıştır. Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar tarafından vezir tayin edildi ve 1127-1128 yılları arasında bu görevde kaldı. *Geniş bilgi için:* Abdulkerim Özaydın, "Enûşirvân b. Hâlid", *İA,* C. 11, 256-257.

[143] Irak Selçuklu vezirlerinden olan Kıvâmü'd-dîn, Dergüzîn şehrinde doğmuştur. Yaşadığı yerde çiftçilik ile uğraşan ve büyük arazilere sahip olan Kıvâmü'd-dîn bu işlerle uğraşmayı bırakıp Selçuklu Devleti'nde vezirlik makamına gelmiştir. *Geniş bilgi için:* Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 74: A. Taneri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik, *TDA*, s. 85.

Ahmed" olan ikinci vezirliği olan Irak vezirliği dönemindeki durumundan bahseden bir bölüm açıklamam zaruridir.

Sultan Sencer, Kıvâmü'd-dîn'i[144] gerçekten çok severdi. Onu tüm zamanların biriciği ve tek çalışanı olarak görürdü. Sultanlık makamının gölgesi dostluk aynasının üzerine düştü ve onun azli uzayan bir tırnağın kesilmesi gibiydi. Onu azletmek ondan (Sultan Sencer'den) bir şey eksiltmedi. Gecenin karanlığı ay ışığına zarar vermez. Altın, toprakta çürümez ve rengi değişmez. Şahini izzetle kapatırlar. Dünyayı aydınlatan güneş ve ay tutulmuştu. Zamanın bütün günleri aydınlık değildir ve bir yarısı gecenin zifiri karanlığıdır.

Irak sultanlığı, Sultan Tuğrul'a verildi[145]. Melik Davud ve Atabek Aksungur'un devleti bu karardan dolayı sona erdi[146]. Yalancının kumaşı hileyle ipeği renkli gösteriyordu. Sultan Sencer'in vezareti taklit edildi ve Sultan Tuğrul'un vezareti de taklitçiydi. Doğu bölümü onun bayrağında sıkıntılar çekti ve batı tarafı, kutlu hükümetinden inciye döndü. Sultan Sencer korumasının hoş kokusuyla hükümet fesleğenleri canlandı.

Sultan Sencer'in veziri, fazilette ve sanatta bahsedilen biri olan "Nâsırü'd-dîn Mahmud Butube", azledildi ve kırmızı narenciye gibi olan yüzü sarı olana kadar eve gönderdi.

"Zâhirü'd-dîn Sakıb Abdul Aziz Horasani", Horasan'ın vezir naibi oldu. Irak hükümetinin hâkimiyetini görmezden gelinince, Kıvâm, Horasan'a giderek Irak'a bir naib atadı.

---

[144] Kıvâmü'd-dîn Irak Selçuklu Sultanı Mahmud döneminde hacip olan Ali Bar'ın kâtipliğini yapmıştır. *Geniş bilgi için:* el-Hüseyni, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye, (çev., Necati Lügal) TTK, Ankara, 1999, s. 61.

[145] Sultan I. Tuğrul (Tuğrul bin Muhammed), Sultan Mahmud öldükten sonra amcası Sultan Sencer tarafından sultan ilan edildi. *Geniş bilgi için:* Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih*, s.195.

[146] Sultan Sencer, Tuğrul bin Muhammed'i Irak Selçukluları tahtına geçirdikten sonra Ebu'l Kasım Dergüzînî'yi ona vezir olarak tayin etmiştir. Bu olaydan sonra Sultan Sencer Horasan'a dönmüştür. Fakat Irak'ta olaylar bitmemiş ve Sultan Tuğrul bazı meliklerin isyanı ile karşı karşıya kalmıştır. İsyan çıkaranların başında Davut gelmekteydi. İkisi arasında yapılan savaşı Sultan Tuğrul kazanmıştır. *Geniş bilgi için:* Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 151-152.

Nâsırü'd-dîn'in işleri yeryüzü gibi öncesi ve sonrası askıya (elinden) alındı ve Kıvâmü'd-dîn'in hizmetine geldi. Omuzlarına alçakgönüllülük hırkasını giydi, izzet ve azimet hırkasını çıkararak, zaviyede bir köşede oturmasına izin verilmesi için yalvardı. Ona dedi ki Ey Nâsırü'd-dîn! Büyük sultanın işini çok zorlaştırdın.

Divanının bolluğu, batıda batmaya giden güneşin bolluğu gibidir. Bir yıl daha bu eğrilik üzerinde devam ederseniz, adet bezi olacaksınız. Görevden alınması sırasında Nâsırü'd-dîn'in söz söyleme mecali yoktu. Kadeh sağ olduğunda sesi olur. Kırıldığında dilsiz olur. Yayı gergiden alırsan, bir tahta parçası olur. Şarap olmadan sarhoş olmak imkânsızdır.

Nâsırü'd-dîn bir kaplumbağa gibi saatlerce sustu. Ondan sonra şöyle dedi: Sonuçtan korkuyordum ve kafamdan şöyle düşünüyordum; Hz. Horasan'ın hükümdarlarının (Horasan emirlerinin) her biri bir ilim(bayrak) kurup hâkimiyet ve zafer kazanmışlar. Kıvâmü'd-dîn, iki veya üç kere tekrarladı; vezir ve baş, vezir ve baş, bu kadar cüretkâr birinin başını eğip gitmesini kimse hiç görmemişti. Cesaretin başı eğik, gittiğinde geri gelen "gendna"[147] değil, tıraş olunca geri gelen saç da değil. İnsanlar, kafası kesilince ıslah olan mum değillerdir. Ölüm, denenebilecek bir şey değildir. Kimse kendine kızmaz ve olay anında ne kadar temkinli olursa o kadar fayda görür.

Şiir:

فما يدعى من جبر عدوة داحس

فلم ينج منها يابن و برة سالما

Bir yandan af dileyen ve kafasında neler olup bittiğini bilen Nâsırü'd-dîn de kafasını kaybetti ve algılanamaz bir durumla karşılaştı.

Onun hikâyesi şu ki, Sultan-ı Âzâm, vezirlikten sonra ona asalet/soyluluk unvanı verdi. O, şu atasözünü hatırlattı: hâkim terzi gibi olmalı, bir gün bir atlas ve bir gün bir tuval diker. Bir cesedin üzerine ve bir sultanın eline oturduğunda bir bayağı çakır kuşu (atmaca) gibi olmalıdır. Dolunayın hilale dönmesiyle kendisinden

[147] Kılıç ve bıçak teşbihlerinde kullanılan yeşil soğana benzer bir çeşit sebzedir.

bir şey eksilmeyeceği bilinir. Bülbül her gün çiçeğin üzerine oturmaz, o mevkiinin görevlisi koltuğu açık bırakır. İleri gelenler onun, o diyarda ikinci sultan olan Emir Ecel'i öldürmeye kışkırttılar.

Bu anlamda Emir Esfahsâlar Komâç ve emirler cemaati, onun eliyle bir yılan yakaladılar. Bu haliyle, Nâsırü'd-dîn'in Emir Ecel'e yaklaşması, bir sivrisineğin bir file yaklaşmasıydı. İslam devrinde Habeşistan'dan ondan daha güçlü ve daha talihli çıkan görülmemişti. Okuryazarlık (bilgi birikimi), bakımından dönemin gözüydü ve diğer okuryazar olmayan (bilgisiz) bir sayfa gibi beyaz olan hükümdarların üzerine dilrubanın beneği gibiydi. Siyahlığı, hoş ve güzel dudaklarının siyahlığıydı. Türk hükümdarları, Habeşistan hocası tarafından öyle süslenmiştir ki siyah saç, yüzü ve enseyi süslediği gibi. Aynı renklere sahip siyah olmasaydınız, kutsal hilafetin sloganına ve Cuma günü vaazına gelemezdiniz.

Sultan nasıl misafir getirebilir? Dedi ki: Gitmem gereken yol bu. Bu konuşmayı kısaltın ve konuk sayfasıyla ilgilenin.

Ertesi güne kadar Emir Ali Çetri hizmet etme onuruna erişti. Şaka yaptı (maskaralık yaptı), yeniden bir tuzak kurdu ve birçok tavlada rol yapmadan oynadı. Dedi ki: "İçki bağımlısıyım." Gidermek için bir kadeh şarap istedi. Sultana dedi ki: "Hüdâvende-ye takdim etmek için iki köle aldım "veledân-ı muhalledûn"[148] güzelliklerini kıskanır." Hazinemde olan şey bu iki köle için harcandı. Hüdâvend-i âlem, ben kulunun evini ziyaret ederse; tatlı canımı bu iki köle ile birlikte ona takdim ederdim. Bu lafın hemen ardından yemin billah etti ki, ya hemen başımı arşa ulaştırır ya da feleğin kulağına kul olmamı küpe eder (beni feleğe kul eder). Ve bu duygunun zikredilmesi devranın sayfalarında kalır. Bu anlamda bir gevezelik ve meruze[149] etti.

Sultan bugünün "mîkâti yevmin ma'lûm"[150] olduğunu, tartışmayı dinleyeceğimizi söyledi. Emir Ali, bu tartışma başka bir gün de olsa olur dedi. İyi günü kötü güne vermemek lazım.

[148] Ölümsüz yeniyetmeler. Vâkia Suresi 17. Ayet.
[149] Abartmak-Laubalilik.
[150] "Bilinen gün" Vâkia Suresi 50. Ayet.

Sultan, bu kurulun rolünün farkında değildi. Kölelerin onu baştan çıkardığını sandı. Çadırı, Rızvanın'ın/cennetin bahçesi olacak ve cenneti ona sunacaklardı. Ona misafir olma arzusuyla yola çıktı. Emir Ecel'in evine ulaştıklarında, dedi ki: "Hüdâvend-i cihan varlıklı olduğumu ve bununla pahalı bir köle alacağımı ya da tabi ki bir misafir için ağır bir bedel ödemem gerektiğine inanıyordu." Bugün mutfağımda duman yoktu. Ordugâhımda duman aç ordumun kalbinden divân-ı âlinin şehzadesine yetecek kadar çıkacak.

Nimetleri ve varlıkları sonsuz yapar ve bunlara sahip olmayan sakal sallar. Önceden birini göndermişti ancak emir yol üzeri sultanla karşılaştı ve onun atının ayaklarına düştü.

Nihayet, Sultan'ı Emir Ecel'in çadırına indirdi. Bir sürü yaprak getirdiler ve Emir Ali Çetri her saat bukalemun gibi renkten renge girdi. Gelincik gibi oynayarak ve maskarayla iş buyurdu. Viranelerden sultanın şarkıcılarından daha çok şarkıcı topladı. Gökyüzüne gittiğini ve Nesr-i tâir'i vurduğunu ve Nesr-i vâki'yi elde ettiğini düşündü. Dedi ki: "Bugün bu yarı yanmış evin toprağını gökyüzüne atacağım." Sultana, Sikatü'd-dîn'in bu köle kızlarının hiçbir devlette kimsede bulunmadığını ifade etti. Hepsinin getirilmesini söyledi. Dedi ki: "Yeni gün (nevruz) için kulak verelim." Arpın sesiyle savaş ve tartışmayı sona erdirdi.

Sikatü'd-dîn'de, hiçbir vezir veya şarkıcı sahibinde olmayan otuz kırk ev o köle şarkıcılardan vardı. Erkek kadın gibi olursa, kadın gibi âdet görür.

O, tavşan gibi âdet görür. Komşu komşudan (günahından) sorumlu tutulamaz. Emir Ecel o kadar çok nimet takdim etti ki, insanların gözleri dik dik baktı. Hazinesindeki her makası makasla paramparça etti ve bulduğu her rahat giysiyi yüksek bir takdim olarak sundu.

Sultan memnun oldu. Birini gönderdiler ve Nâsırü'd-dîn'i çağırdılar. Dediler ki: "Söylediğin şey saf şefkatti, sultan beğendi. Şimdi sultan memnun oldu." Emir Ecel ile barışmalısınız. O evin şarabı sirke oldu. Nâsırü'd-dîn pes etmedi, bahanesinden de vazgeçmedi. Bunun hiçbir faydası olmadı.

Emir Ecel ayağı ıslanmadan o zor durumundan çıktı. Ay, şimşeğin korkusundan tutulmaz. Nâsırü'd-dîn özür diledi. Ama renge bağlı olarak (samimi olmama, duruma göre renk değiştirme). Oku, yaralılardan çıkarırken, vücuda saplanırken verdiği zarardan daha kötü zarar verir. Denize düşen bir adamı yakalamanın (eteğinden tutmanın) ne yararı var? Cehennemde yananın çaresi olmaz. Gökyüzüne kim taş atarsa, kendi üzerine düşecektir.

Nâsırü'd-dîn, şurup için tuzlu suya şeker karıştırıyordu.

Emir Ecel özrü kabul etti. Gülerken dişlerini göstermeyen sert bir aslandı. Şimşeğe gülüp gümbürdeyen gök gürültüsüydü. Yılanın yumuşak bir sırtı vardı ama zehirliydi. Tutuşan kılıç daha iyi keser. İnsanları güldürüp şaşkına çevirmesi çok zordu. Nâsırü'd-dîn'in okşaması, altın leğende başı kesikti.

Emir Ecel, birkaç gün sonra sultanın müsaadesini almaya hasıl oldu. Nâsırü'd-dîn ve oğlunu hapse attı. Onun tahtı kapandı. Kalede öldürüldü ve hâkimiyetinin ömrü kürke bürünmüş bir ruhban gibi sona erdi[151]. Onun gözlerinin ışığı, körün gözlerinin ışığı oldu.

Bu hikaye, bunun için anlatılmaktadır ki affetmeyi arayan kişi (kazara etkili de olmuştur) kurtulamadı. Kıvâmü'd-dîn'in işinin sonu ve zamanının kendi başına buyruklarından korkan ve sık sık "Azci Kamayeci" kıyısında şarkı söyleyen Nâsırü'd-dîn'in akıbeti gibi katledilmek oldu.

Tuhaftır ki Sikatü'd-dîn Ebû Cafer Abû'l-Aşfa'yı da Nâsırü'd-dîn'i götürdükleri ve bir daha çıkamadığı kaleye götürdüler. Kuyuyu kendi çapına göre kazmalısın. Her kes ektiğini biçer. Sınanmak (mihnet) her zaman ünlüleri bulur. Devletin ikbali, düşmek için olgunlaşır. Savaş meydanında süngü oktan daha çok kırıcı (etkili) olur. Çok koşan birisi çok düşer. Meçhuller (tanınmayanlar) bilinmeyenlerin himayesinde olurlar. Uyuz olan deve, ölümden kurtulur. Rüzgâr hafif olduğunda ateşi çoğaltır, güçlü olduğunda ateşi söndürür. Buğdayı ve samanı

[151] Nasirü'd-dîn ve Cevher birbirlerine karşı ateşli kurt gibiydiler. Biraz zaman geçtikten sonra Cevher, Şemsü'd-dîn 'Ali b. Nasirü'd-dîn'i de ümerânın hareminden bazılarının huzurunda suçladı. Bu yüce vasıtayla baba ve oğul musibet zincirine düştü. Her ikisi de hapsedildi. Hem babanın hem de oğulun ömür müddeti o zindanda nihayete erdi. *Geniş bilgi için:* Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya göre),* s. 87.

birlikte götüren rüzgârda harman yamulmaz. Olayda adamın yetkinliği, icraattan çok bakışından gelir. Misk[152] dokunduğunda daha iyi kokar. Tütsüyü yakmadan koku bırakmaz. Kapı, onurdan dolayı kilitlenir. Ağaca taş, meyve için atılır. Ağacın dalı, rüzgar onu kıpırdattığında daha faydalı olur. Sultanın cezalandırması, cana kast etmediği müddetçe onurdur. Sultan Allah-u Teâlâ'yı dikkate almalıdır.

Nâsırü'd-dîn bir ömür sabırlı olmaya çalıştı, sonunda bu sıfatta bir işe girişti. Naudu billah min el-sakin eza taharrük[153]. Emir Ecel ile düşmanlık yapmak akıl karı değildir. "Kader geldiğinde göz kördür."

O, vezaretten azledildikten sonra vezir olduğu zamandan daha fazla küstahlaştı. Bir kuş misali uçarken başını önde tutar, yere konarken başını kaldırırdı.

Onunla müttefik olan cemaatin ipiyle kuyuya inemeyeceğini anlamadı. Sultanın ipi de gökyüzüne çıkılamayacak güneşin ipi gibiydi.

Emir Ali Çetri, maskaralık yapmayı alışkanlık haline getirse de merhamet ve yetkinliğe de tamamıyla vâkıf idi. Emir Ecel ile ters düştüğü zaman da günü ona ördek gibi geçerdi. Çift başlı baltaydı. Tuzak gibi iç içe geçmiş girift idi. Onun dostluğuna veya düşmanlığına güvenilemezdi. Köpeğin derisi işlenmez. Devrandan da daha kötü vefasızdı. Arp gibi konuşan on dili vardı ve ney gibi yedi gözü.

Sultanla tavla oynuyordu, kazanma onunlaydı. Sultana hitaben dedi: "Kazandığımı bu an vermezsen, fetva yoluyla alsınlar diye Emir Ecel'den iki müvekkil başına getiririm." Sultan onu azarladı. Dedi ki: "Hüdâvend-i cihan'nın ayaklarının toprağına yemin olsun, bu oyun için söylemiyorum, ama burada bulunan bu terazinin altını Emir Ecelin evine aittir." Yüz mevsim kahır bile bu ifadeye eşit değildi. Bu karışım(karıştırma) da işe yaramadı. Gözlerin siyahı yıkanmaya gelmez. Şimşek ne kadar güçlü de olsa gökyüzünü yakamaz. Onun kılıcı kalkanın üzerinde olan adamın imgesini de yaralamadı. Irmağın suyu çok olursa hiçbir bataklığın rengini almaz. Deniz, hiçbir soğuktan donmaz.

---

[152] Misk geyiğinden elde edilen güzel kokulu maddedir. *Geniş bilgi için:* Turhan Baytop-Nebi Bozkurt, "Misk", *İA,* C. 30, s. 181-182.

[153] Kaldığı yerden hareket edenden Allah'a sığınırız.

Kıvâmü'd-dîn'in hadisesine (hikâyesine) geldik. Saygınlığın ölçüsü onun kendine karşı gördüğüydü. Gökyüzünün yıldızları kimsenin eline düşmez. Güneşi ve ayı eteğe alamazsın. Gökyüzünün renksiz mavisi, içinde bulanıklık olmayan cennet suyu gibi Sultan Sencer'in vezirliğinin üzerine kapandı. Onun temkinliği ve refahı anlatıldığı gibiydi. Ondan önce öncelikli ve ondan sonra ağrılı. Güçlü bir aslandı ve dünyalılar onun avı. Semender, ateş ve dağ pamuğunun müvekkili[154] ondan azıcık bile yiyemediği bir ateşti. Hümay-i devlet onun başı üstünde kanat açtı. İkbal tavusu onun başı üzerinde tecelli etti.

Onun devletinin çatısı üzerinde gecenin başında, sabah başlıyordu. Saadetten pusula kuruldu. Bilim, vezirliğin koluydu. Gözü dar cimriler arasında onun cömertliği, bulutlar arasındaki şimşek gibiydi. Onun bağış (bahşiş) suyu hurma ağacının çevresini dolaşırdı. Ondan daha ammâmelisi (sarıklısı), şapkalısı yoktu[155].

Devletin büyükleri ve erkan-ı hazret onun maskarası oldu. Onlar onun yaseminiydiler, o onların senemi. Herkes tek beden olarak Yahudi gibi onun devletinin semenderi oldu. Cumartesi günü boş boş (bir iş yapmadan) geldiklerinde, hepsini süprüntü gibi toprak gibi rezil etmek için bir araya topladı. Hepsini maya gibi görürdü. Çocuğunun cildi üzerine, saman doldururlar. Onları, birine ekmeğin, diğerine suyun az verilmesi gereken birer gut hastalığı ve acının kaynağı olduğuna kanaat getirirdi. Onlardan ne hamur ne de pide olabileceğini düşünürdü. Hepsini bir kalemde silip attı. Saldırgan (yüz çeviren) cemaati, tencerenin içine atmaktan sakınılması gereken çürümüş soğan gibi düşünürdü. Gendna'yı da bir işi için eker ve yetiştirirler. Sofrada sebze de işe gelir. Başta oturmak onlar için ayıp sayılmıyordu. Yıldızlarda, Işıkları ayın ışığından azdır diye kusur ortaya çıkmaz. Gerçi o, büyüklükte ateşten daha parlaktı. Yoksulları hesaba katmak gerekir. Kılıç, yalın olduğu zaman keser. Küçük yılan daha kötü öldürür. Ok, küçük olmadığı müddetçe işlemez. Savaşı altınla değil demirle yürütürler. Güneş günahtan tutulur. Keskin pençeli doğan, hubaraya karşı güçsüz kalır. Elmasa hiçbir şey işlemez, her şeyden

[154] İki tür müvekkil var, iyilik müvekkili ve kötülük müvekkili ve meleği olan ünlü hayvan anlamına gelir.

[155] Nizâmü'l-mülk'ten sonra Selçuklu devletinde Dergüzînî kadar hiç bir vezir onun erdiği mertebeye sahip olmamıştır. *Geniş bilgi için:* Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 74.

zayıf olan kurşundan başka. Tavlada, şeşin rolünden daha iyi birer rol olacak yer çok var. Ilgın ağacından buhur yapılan sakala, tütsü dumanı fayda etmez. Yağmur ile kardan ipekli pelerin değil, keçe yağmurluk korur.

Ordunun bekası, halk olan ilimdir. Arının gövdesinin ortasındaki zayıflık güçsüzlükten değil. Leoparı tam olarak öldüremeyen kimse ceset olmuş fareyi öldürür. Güneş dumandan karanlıkta kalmaz. Fil sinekten rahatsız olur. Mızrakla yapamadığın işi, iğneyle belki çok yapabilirsin.

Kıvâmü'd-dîn'in büyüklüğü sırasında gökyüzünün zirvesine çıkıyorlardı. Gerçi hakim olduktan sonra dünyanın adamlarının (büyüklerinin) boynunu ayağının altına aldı[156]. Şerefle kafa vurmak, alçaklıkla burun kesmekten daha iyidir. O, Atabek Aksungur'a tahammül edemediği için, onunla pek haşır neşir olmazdı[157]. Ateş, ateşi söndürmez. Yılanın zehri (10 p) yılana zarar vermez. Onu, İmâd Gaznevi böyle medh eder:

Şiir:

گردون تو می فرازی، چون خوانمت سحاب

سلطان تو می نشانی، چون گویمت وزیر

از مهر تو ستاند و ازکین تو دهد

ابروی صبح و سمه و پستان صبح شیں

Kıvâmü'd-dîn'in olayından sonra İmâmü'd-dîn de onunla ilgili kusur işleyen cemaat hakkında söyledi: "At aç olduğunda toynağını yere vurur ve rükû eder (diz çöker)."

---

[156] Dergüzînî, vezir olduktan sonra rakip gördüğü büyüklerin peşine düşmüştü. Kimini sultanın izniyle açıktan açığa, kimisini öteki yardımcılarından kullandığı kimseler vasıtasıyla gizlice öldürüyordu. *Geniş bilgi için:* Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 135-137.

[157] Vezir Dergüzînî'nin faaliyetleri Musul hâkimi Aksungur Bursukî'yi düşündürüyordu. Bunu bilen vezir, Bursukî'yi azletmek hususunda sultan nezdinde teşebbüste bulundu. Elinden gelen hileleri yapmaya çalıştığı halde teşebbüsünde muvaffak olamadı. Bu kişi ile baş edemeyeceğini anlayınca Batınîler ile anlaştı. Batınîler, 1126 yılında Musul camiinde dervişler (sofular) kıyafetinde oturdular ve burada Bursukî'ye suikast düzenleyip bıçaklayarak öldürdüler *Geniş bilgi için:* Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 136-137.

Şiir:

من بـه عهد قوام می گفتم

اینت دور خران بی خبر أن

بعد از آن خواجگان فر از رسند

که بدانند قدر پر هنران

قدر دور خران ندانستم

تا رسیدم بـه دور کون خران

Zîrek ve Râk Hamedânî hikâyeyi aktardı ve dedi: "Ben Hemedan'da Deylem'in[158] komşusu olduğumda Kıvâmü'd-dîn'in huzuruna götürdüler. Bir gece Bağdat'a onun yanına gittim. Kıvâmü'd-dîn şarap içiyordu ve şarkıcı hizmetçiler kristal gibi parmaklarla def ile arpa vuruyor ve ezgi söylüyorlardı. Mesih misali ölülerin diriliteceklerine dair bir beklenti vardı."

Deylem'in sabahını kutluyorlardı ve ben onları dinlemekle mutlu oluyordum. Sarhoşluğun ortasında, hoca bir hizmetçiye dedi ki: "Ona benimsin de." Hizmetçi başka bir hizmetçiye dedi: "Hoca Badiyeye gitti onunla git (kolla)." Kıvâmü'd-dîn bu şakayı duydu. Güldü, elinde mendil çeviriyor ve şöyle diyordu: "Beni canlı olarak Badiyeye gitmeme ve karanlıkların ortasından çıkmama izin verecek baht nerede". Kıvâmü'd-dîn bu fazilet konusunda buğdayı öğüten değirmen taşıydı. Yaralayan ve inleyen süngüydü. Okunu atarken gürleyen yaydı. Kaşlarını çatan ve zevk alan bir şarap tiryakisiydi.

Sultan Sencer, Rey'e geldiğinde Atabek Karaca, Fars'ta Sultan Mesud'a katıldı. Başka emirler de onun tahtının huzurunda bağlılık yeminini yerine getirdiler. Hâmun, onun emeğiyle dağ misali olan bir orduyla Hemedan hududuna geldiler. Dikenli taşı dişlerinde tutuyorlardı (zorluklara katlanıyorlardı) ve samanların ortasına

[158] İran'ın kuzeyinde Gilan eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır. *Geniş bilgi İçin:* Tahsin Yazıcı, "Deylem", *İA,* C. 9, s. 263-265.

bir çivi çakıyorlardı. Çölün kum tanelerini ve yağmurun damlalarını sayıyorlardı. Denize bir taş atıyorlardı ve soğuk demiri dövüyorlardı. Denizin suyunun altını üstüne getiriyorlardı ve güven vermek için zehir içiyorlardı. Biz iğnesiyle (kundura aleti) tokat vurup, gökyüzüne toprak savuruyorlardı. Güneşin kütlesine ok atıyorlardı ve bir kitabın imgesini suya yazıyorlardı. Tuzluğa tohum serpiyorlardı ve güneşin çapını kat ediyorlardı. Güneşi batıdan doğurmak ve doğudan doğan güneşin karşısına koymayı istiyorlardı. Yıldızlardan ateşi geri alabileceklerini ve mehtaptan elbise dikebileceklerini zannediyorlardı. Onları sel götürüyordu ve haberleri yoktu. Ateşe düşen halı gibiydiler.

Sultan Sencer, Rey'den onlara doğru hareket etti. Hemedan'ın ilçelerinden Şâzbehi bölgesinde iki gücün birbiriyle karşılaşması olayı gerçekleşti. Kazanın pençesi, Atabek Karacayı kaçırdı ve düşmanların eline verdi. Üç gün hapsedildi.

Ondan sonra siyaset göstergesi oldu. Gündüzün karanlığa baskın olan aydınlığı ve gecenin karanlığı onu dünya savaşının atından düşürdü. Sultan Sencer'in ordusu, onu, ölüm anında eceli gelmiş birisi gibi yakaladılar.

Sultan Sencer, herkese ulaşacak ama herkes ona ulaşamayacak güneş gibiydi. Sultan Mesud, selametle kargaşanın ortasından çıkabildi. Hezimete uğramanın büyüklüğü zaferin kaymakamıdır. Sultan Sencer, huzuruna gelince ona şefkat gösterdi. Aran ve Azerbaycan'ın bazı bölgeleri onun devletinin hudutlarının içine girdi. Sultan Sencer onun için şefkatli bir baba, o da Sultan Sencer için şefkatli bir evlattı. Hiç kimse kendi gölgesini yaralayamaz ve hiç kimse bir eliyle diğer elini kesemez. Herkesin (birbirleri) hakkında ne söylemişlerse (medh ve hicivden) hatırlamışlardı ve Şerefü'd-dîn Enûşirvân'ın tuzağından kaçan ikinci beyitle üçüncü beyit, sözün arzu ve korkudan uzak olması için hatırlatma olarak gelir. Şerefü'd-dîn, hicivi göze almıştır. Onun kahrı, bakışını attığı herhangi bir şeye gecenin gölgesinden daha karanlıktı.

Sâremü'd-dîn, Kıvâmü'd-dîn hakkında küstahca söyler:

Şiir:

آن به که خردمند غم زر نخورد

وزبهر درم آب رخ خود نبرد

در زاویه ای نشیند و می نگرد

تا دولت در کزینیان در گذرد

Mesud Kenani Cerbazkani[159] devletin ünlülerindendi ve onun acı dilinden (arı gibi sokan dilinden) makam sahipleri güvende değildi. Hiciv ile onu siyah ve beyaz attan daha ünlü biliyorlardı. Onun hakkında şöyle dedi:

Şiir:

به ترک درگه و دیوان بگفتم

نگویم بعد از این بازید و با عمر

به کنجی در نشینم تا ببینم

به ملك اندر اولوالامرو الی الامر

Kıvâmü'd-dîn olayından sonra da kesilmedi. Dergüzîn'in verdiği bereketle, dört tabiat (mizaç) misali dünyayı bezeyen dört vezir daha ortaya çıktı. Kıvâmü'd-dîn'in oğulları (13 r) Celâlü'd-dîn[160] ve Kıvâm'üd-dîn,[161] Bir diğeri kaynı İmâdü'd-dîn Ebû'l Berekât[162] ve ötekisi ise yeğeni (kız kardeşinin oğlu) Şemsü'd-dîn Ebû'l Necîb Dergüzînî[163] vezirlik yuvasının seçiminde devlet hünkarlarının (meliklerin),

[159] (Hemedan ile Kerec arasında bir kasaba)

[160] Celâlü'd-dîn Sultân Muhammed b. Mahmûd saltanatı zamanında vezâret emrine tekeffül oldu. Birkaç zaman memleketin önemli işlerini düzene koyunca, Şemsü'd-dîn Ebû'l Necib ümerâ ve devlet erkânına hizmetlerine girdi. *Geniş bilgi için:* Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya göre),* s. 95.

[161] Fahrü'd-dîn'in vefatından sonra önemli işleri tanzim için vezârete getirildi. İlim ve fazilet ehli, sipâhi ve reâyâ ile iyi bir şekilde geçindi. Çünkü güzel ahlak ve iyi bir edeple mevsuf ve maruf idi. Riyasetin en nurlu ve azametli eserleri, hümâyunun kölelerinin komutanı ve ileri gelenlerinden olduğu aşikâr idi. *Geniş bilgi için:* Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya göre),* s. 95.

[162] Horasan da Sultan Sencer'in hizmetinde görevler almış ve Irak Selçuklu Sultanı Mesud döneminde vezir olmuştur. *Geniş bilgi için:* Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya göre),* s. 95.

[163] Ebû'l Kasım Dergüzînî'nin kızkardeşinin oğlu idi. Nefsânî olgunluklardan son derece yoksun ve tembel idi. O Emîr Ayaz'a nâibliği devrinde devlet erkânının hepsiyle yakınlığını artırması üzerine imtiyaz sahibi oldu. Adı geçen emirin gayretiyle iyi bir rütbeyle vezârete geldi. Yiğitliğinin çokluğu, cömertliği, asalet ve iyilikseverliğinin bolluğu vasıfları ile mevsuf ve ma'ruf idi. Bununla birlikte faziletsiz ve kabiliyetsizdi. Uzun süre Sultân Mesud zamanında vezâret işleriyle meşgul oldu. Sultân

selvi boylusu (öncüsü-lideri) oldu. Kıvâmü'd-dîn'in döneminde halkı kapsayan sınıfın üzerine tasavvur edilen birisi olmasaydın, vezirlik için yeteneğin başkalarından ayırt edilemezdi. O birkaç lambadan alınan bir mumdu. Vezirliği, Dergüzîn'den seçtikleri için, o makama seçilmişler (güzin, güzide) çağrılmalıydı, Dergüzînî değil. Bir süre o bölgenin halkının işi muhteşem ve derindi. Vezirler Suheyl'di[164] ve iyi talihliliğin seçilmişliğinde.

Kıvâmü'd-dîn, Sultan Mahmud'un vezirliğinden azledildikten sonra Şerefü'd-dîn Anûşirvân'ı yerleştirildi[165]. Mesud Kenânî, söylediğinin tersi olarak bu iki beyti söyledi ve gökkuşağı iki renkli leopar gibi oldu.

Şiir:

ای دریغا که خواجه بوالقاسم

رفت و نوبت بدین مباحی داد

همچو مستی که بی حریف بماند

دوست کامی، فر اصراحی داد

Bundan daha da garip şu ki, kendi döneminde "eşsiz" olan Kâdı Ebûbekir Ercânî, Şerefü'd-dîn Anûşirvân hakkında övgü dolu kasideler söylemede uzmanlığı vardı. Şerefü'd-dîn azledilip onun yerine vezirliği Kıvâmü'd-dîn'e verilince,[166] Kıvâmü'd-dîn hakkında övgü dolu kasideler söyledi.

Mesud'un vefatından sonra birâderzâdesi Sultân Muhammed b. Mahmûd'un238 yanında o mansıbı teslim aldı. *Geniş bilgi için:* Akdemirel, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, s. 99-100: Bundari, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, s. 218-219.

[164] Güney yarım kürede yer alan büyük ve parlak bir yıldız.

[165] Sultan Mahmud, Sultan Sencer'in emriyle Ebu'l- Kasım Dergüzînî'yi vezir tayin etmiştir (H. 518=1124-1125). Bu onun Sultan Mahmud dönemindeki ilk vezirliğidir ve bu görevinden H. 521 yılı Recep ayında (1127 Temmuz-Ağustos) azledilerek hapsedilmiştir. Yerine Anûşirvan b. Halid vezirliğe getirilmiştir (5 Şaban H. 521=16 Ağustos 1127). *Geniş bilgi için:* Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezirleri", Bayburt Üni. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, S. 1, Bayburt, 2018, s. 158.

[166] Anûşirvan'ın Sultan Mahmud dönemi vezirliği az sürmüş ve Ebu'l-Kasım Dergüzînî, Sultan Sencer'in emriyle, serbest bırakılarak önce Sultan Mahmud'un zevcesine, sonrasında ise yine Sultan Mahmud'un kendisine tekrar vezir tayin edilmiştir (H. 522=1128). Bu ikinci vezirliğinin Sultan Mahmud b. Tapar'ın ölümüne kadar sürdüğü anlaşılmaktadır. *Geniş bilgi için:* Özgür Tokan, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezirleri", s. 158.

O şiirin ilk beyti:

اليوم يومی و يوم الابنق الزلل

فارجز بناطرباً يا حادی الابل

Bu kasidede Şerefü'd-dîn Anûşirvân'a ince laf dokundurarak başka bir esvab serip bunu söyler:

Şiir:

قدجلت اللات بيت الله ثم غدا

واللات زايلة والله لم يزل

Kadı Ebûbekir Attârî, ondan Fesevi Şerefü'd-dîn içindir. Suyundan içilen bir çeşmenin suyu bulanıklaştırılmaz. Bu durum, Emir Mu'izzi'nin Mecdü'l-mülk Ebû'l-fezl Berâvistâni'yi medh ederkenki söylediği birkaç parlak kasideyle aynıdır. Bir olay gerçekleştiği için ona istiare olarak bu beyitleri söyledi:

Şiir:

اولاد نظام الدين در باغ وزارت

سروان بلندند و درختان برومند

بيگانه درختی كه در اين باغ سرافراشت

گردونش به دست اجل از پای بيفگند

ناچيز شد آن مرد معوق، كه ازا ويود

بركار همه خلق فتاده گره و بند

Muazzi bu beyitleri Mecdü'l-mülk'ün olayından sonra söyledi. Kadı Ebûbekir Şerefü'd-dî'in hayatında ve ikisinin durumu arasında kalmaktan yarar görmedi. Mübarek Selçuklu Devleti'nde Mecdü'l-mülk'ten daha üstün yardımcı yoktu.

Sultan Berkyaruk çocuktu ve emirlere iltifat etmiyordu. O satranççı ve ötekiler tavlacıydı. Gerçi kaybetmeden dolayı iyi hissetsen de kötü hissetsen de ona aitsin, zarın rolüne tabi idin. Satranççının kendi zekasına başvurmaktan başka yolu yoktu. Kadeh gün boyunca başka ellerde gezer durur. Güzelliğin sabahı sahte olan bir devirde, her esen rüzgara harman yapan şair nasıl dürüst konuşur. Kıvâm'üd-dîn hakkında söylemişler:

Şiir:

دستور در از دست کوته بینی

با خلق جهان چه می کند می بینی

دردست سیه نشسته با دست سفید

با خود چه کند فر مغیث الدینی

Nizâmü'l-mülk'ün oğlu Şemsü'l-mülk Osman, Kıvâmü'd-dîn'den önce vezirdi ve gayet cimri ve kıskançtı. Onun halkı her zaman Ramazandaydı. Nebat misaliydiler, ekmeksiz verilen su gibi. Hiçbir zaman su bulamayan felek gibiydiler. Deniz kenarında toprakla teyemmüm ederlerdi. Kurumuş memeden süt sağarlardı. Onların umut kovası cömertlik kuyusundan çıkarken değirmen kovasından daha kuru çıkardı. Onun denizinden bir suluk su alamazlardı. Güveni rüzgâra olan kertenkeleler gibiydiler. İbrik gibiydiler ama suyun serabını içerlerdi. Onun mutfağının kasasını süs için götürüp getirirlerdi. Onun karnı, hırs ve açgözlülükten hiçbir şeye doymayan yer gibiydi.

Onun cömertliği deniz gibiydi, ama içinde su barındırmayan dere yatağı gibi. Ekmeği, adı duyulur olan ancak kendisi görünmez olan toz gibiydi. Onun sofrasında kendi gölgesinden başka kimse oturmazdı. Deniz kenarında suyun ölçekle (bardakla) satılmasını emrederdi, tabi alıcı olursa. Onun mutfağının temizliği görkemliydi, kül ile kirlenmemişti. Kazanları, su ve ateşten sakınılan bebekler gibiydi. Herkes, onun tertemiz mutfağında bir yatak odası yapmayı arzu ederdi. Onun için yapılan kuzu tandırının artakalanı ölü cesedi gibiydi. Canlı halinden daha büyük olurdu. Kazanlarının arası seraptan daha kuru olurdu. Onun mutfağındaki

elbiseler, kâğıttan daha beyaz olurdu. Rengârenk sofrasında, yiyeceklerden çok saçma sapan şeyler olurdu. Kazanlarının dışı içinden daha temiz olurdu. Belkıs döneminde kireç bulunmadığı gibi onun mutfağında da kül bulunmazdı. Onun halkı, yağ elde etme düşüncesiyle köpekkuyruğu eritirlerdi.

Hiçbir zaman uzamayan eşek kuyruğu ile ölçerlerdi. Onun sofrasında Kirâmen Kâtibîn'den[167] başkası olmazdı. Kurân'da "Maide" suresinin olduğunu kimse onun yanında söyleyemezdi. Fare onun sarayında, vatan dostluğu için yer edinirdi; yoksa yemeğe bir şey bulamazdı. Ekmek yer diye onun bebek evladını sütten ayırmazlardı. Herhangi bir yüzle sofrasından yiyen birisinin yüzü on çeşitli renge bürünürdü. Tüm dünya vezirlerinden daha cimriydi. Çölde kar üzerinde oturan bir karga gibiydi. Cimri, kendi nimetlerinden yararlanamaz. İyi bir karısı olan kör gibidir. Cimrinin nimeti, çöplükte biten sebze gibidir. Yağmayan bulut gibidir.

Şemsü'd-dîn'in cimriliği o kadardı ki bir hizmetçinin hastalandığını ve ona şurup gerektiğini söylediklerinde, şekerin ortasında pişirilen sodadan ona şurup yapsınlar derdi. Onu Araniye'de yakaladıkları gün, tehlikenin eşiğinde olduğunu anladı. Göç etmişlerdi ve onun yanık (kristal) nebatından bir kafes su olmuştu. Onca uğraşa (endişeye) rağmen oturmuş ve kristal nebatını güneşin altına seriyordu. Onu, kristal nebatının başında yakaladılar. Onun görkemli devranının şeref elbisesini çıkardılar ve ona üstün geldiler. Onu o olayda öldürdüler.

Şemsü'l-mülk'ten önce Kemâlü'd-dîn Ali Sümeyremî vezirdi. Mal, mülkte onun cömertliği, neye düşen ateş gibiydi. Mücevherler yağan bulutu ona benzetmek yakışırdı. Denizin suyu hoşsa onunla karşılaştırmak yerinde olurdu.

Şemsü'l-mülk'ün vezirliği Kemâlü'd-dîn Ali Sümeyremî ve Kıvâmü'd-dîn'in vezirlikleri arasında, iki mücevher arasında bir eşek çıngırağı gibiydi. Buysa, işlerin arasındaki kötülüktü (شرالامور اوسطها), işlerin arasındaki iyilik değil (خيرالامور اوسطها). Şemsü'l-mülk'ün kokuşmuş suyundan cömertlik yasemini solmuştu. Onun adı halk defterinden kazınmıştı. O kendine karşı bile akit bağlayamazdı, ondan vazgeçilmeliydi.

[167] İnsanların iyi ve kötü amellerini kaydeden melekler. *Geniş bilgi için:* İlyas Üzüm, "Kirâmen Kâtibin", *İA,* C. 26. s. 59-60.

Kıvâmü'd-dîn'den önce olan öteki vezirler, yerine mum konularak götürülen lambalardı. Kaldırılarak yerine saman hasırı serilen kamış hasırılardı. Şemsü'l-mülk'ün halkçı kapağını kaldırsaydınız, acı kavundan başka bir şey göremezdiniz. Bu devirde düşünme yoktu. Bulutun keder yağmuru yağmasından korkuluyordu. Mertlik ateşinden geriye külden başka bir şey kalmadı. Kıskançlık yıldırımından halkın çiçeği yandı. Karganın pençesi beyaz olmaz, devranın ehlinden bir halk çıkmazsa. Eğer bir zaman bir elin kıpırdatılması da işe yaramıyorsa terziyle gider. Aydınlıktan kimsenin lambası aydınlanmaz. Çoğu insanın kıskanacağı bir dirhemi bile yok ama halka kıskançlık öğretiyor. Yaşlandığında kavatlık yapan kahpe karı misali. Kaçınılmaz olarak onun lafı iftiranın sofrasına dönüşür. Çoğu insan varlıklı olunca daha da cimri olur. Bir taş gibi olur, onun üzerinde ne kadar çok su akarsa, o kadar sertleşir. Bu nitelikte işlerle birbirine müracaat eden devran, halkı hangi yüzle gördüğünü tahmin edemiyorum. Utanmazca halkın gözüne gözüne bakar. Birkaç saatliğine kapatsın diye çekirge gözü gibi kirpiği yok.

Kıvâmü'd-dîn, Horasan'da olduğu zaman ve Irak vezirliği ona verildiğinde cömertliğiyle herkesle aşırı ilgilenirdi. Cübbe ve destar onun üzerinde dağınık dururdu. İğe dolanan elbise ipi gibiydi; her an ne varsa söküp yeniden bir elbise dokuyacak gibi.

Şair Senâî-yi Gaznevî'nin âdeti bellidir. Kimseyi medh etmezdi, ne vezirleri ne de sultanları. İki üç imam dışında kimseyi medh etmedi ya da kardeşliğe uygun olarak fazl ehline dostluk babında birkaç şiir söyledi. Kendi gölgesinden başka kimseyle muhabbet etmedi. Perinin demirden kaçtığı gibi halktan kaçardı. Öyle kaçak oldu ki ışık bile ona yetişemedi. Süheyl'in yıldızlardan uzaklaşması gibi halktan uzaklaşmıştı. Kınında yalnız olan kılıç ve komşusu olmayan aslan gibiydi.

İnziva peçesinin arkasında, Arap kökenli hilalini saklamıştı. Yıldızlarla birlikte olan ay gibi değildi. Tek başına olan güneş gibiydi. Olduğu devir geç dönem olmasına karşın şairlerin ilki oydu. İlk, tek rakam olur. Şarabın ilkini sâki içer, sonra büyüklere verir. Helvayı arkadan getirirler. Bayrak önde gider. Yalnızlığa övgü söylemezsen, Allahuteala demezdi, "Allah içinde iki yürek olan bir adam yaratmadı"(ماجعل الله لرجل من قلبين فى جوفه). İki göz ve iki kulaktan daha aziz

yalnızlığıydı ve bunun referansı odur. Gördüklerinde ve duyduklarında, ona yönelirler.

Kıvâmü'd-dîn, değerli bir elbise ve saf altından bir miktar meblağ (nakit) ünlü birinin eliyle ona gönderdi. Onun yanına götürdüklerinde dedi ki: "Benim kimseden bir şey almadığım herkesçe malumdur." Ciddi ve hamil-i feleği olanın süt verecek annesi olmaz. Kıvâmü'd-dîn'in hediyesini onun cömertliği için kabul ettim, elbiseyi sana bağışladım. Beni hayırla yâd etsinler diye altını senin hizmetçilerine bağışladım. Hocaya benim duamı ulaştır ve de ki Senâî senin hediyeni kabul etti ve şu parçayı söyledi ve Kıvâmü'd-dîn'e yolladı:

Şiir:

خاك بوسان سر كوی تواند

چرخ و خورشید و مه گیتی نورد

پاسبانان در وبام تواند

روشنان كارگاه لاجورد

İmâdî bu vezin üzerine Kıvâmü'd-dîn'e bir kaside söyler ve Senâî'nin beytini tezmin eder. O kasidede söyler:

Şiir:

عشرهای مصحف مجد تو را

بیشتر باید زگردون لاجورد

صد هزاران جفت زاید عقل را

برسم شبدیز تو آن یک ذره گرد

چون چنین باشد كجا گویم ترا

ای چو عقل از كل مخلوقات فرد

Yoldaşların ihtiyaçlarına karşı Kıvâmü'd-dîn'in şefkati, annenin evladına olan şefkatinden daha çoktu. İstediği zaman anne çocuğa süt verir. Kıvâmü'd-dîn ise talep gelmeden cömertlik yapardı. Denizdi, hem sahilsiz denizin ortası, acımadığın öksüze. O öksüz sen olabilirdin. Gökyüzü ve ondaki güneşti. Kasırgalı yağmurdu. Çaba ve takat olduğu müddetçe yalvarmamak gerek. Öyleyse mecbursan cömertlerin (kerimlerin) dışında kimseye sığınmamak gerek. Köpekten kemik istemenin bir anlamı yoktur. Mutlu olan cimrilerin kör gözlerinden bir damla gözyaşı akmaz. Tararken mücevher bulacakları ne çöptürler ne de yeryüzünü ender olarak sulayacakları uğursuz yıldızdırlar. Onların bedenine iblisten lanet geçmiştir. Onların gölgesi, kışın gölgesidir ve güneşleri, çölde susuzun üzerine düşen yazın güneşidir. Dünya, onu cimrilerin necisliğinden temizleyecek bir kasırgaya ihtiyacı var. Onların adını duymamak için devran parmaklarıyla kulağını tıkar. Onların sözü o kadar soğuk ki konuşurken ateş ağzına alsa yanmaktan korkusu olmaz. Onları hiçbir bela bulmaz.

Kıvâmü'd-dîn yeryüzü alanına bağıştan bir sofra açınca, hamd (şükür) melekleri hüsn zirvesinden dışarı ağır başlı yürümeye başladılar. Hazretinin ünlüleri onun yanına, güneşin karşısındaki yıldızlar gibiydiler. Öyle ki güneşin yüksekliği ve aydınlığı kıskanabileceklerinden daha çoktu. Kıvâmü'd-dîn'in işi öyle bir noktaya vardı ki hiç kimse onu kıskanmayı arzulamadı. Hüznün oldukça esiri olan bile ondan sevinç duydu. Eğer kendi gölgesini talep edip ondan bir fersah uzaklaşan çok sayılı bilge varsa onun görkeminden saadet simyasına ulaştı. Onun büyüklüğünden yakınları fazlasıyla yararlanırdı. Onun bir mukayesesi olagelmiştir. Halk, kendi gölgesinden mutluluk görmez İnsana kendi gölgesinden gayrısı faydalıdır.

Kıvâmü'd-dîn kendi vilayetinin halkına bağış ve ihsan yaptı. Bulutun, su alarak dünyaya yağdığı bir denizdi.

Onun mutluluk başlangıcı, onların (halkın) ahvaline günün aydınlığını müjde etti. Onun güneşi karşısında zerre kadarlardı. Çünkü tavla zarları gibi her evin içine gittiler. Çünkü her evin içine gitmeyecek satranç değillerdi.

Kıvâmü'd-dîn, kendi ağacını süsleyecek süngüydü, kendi kınına girecek kılıç değildi. Onun hizmeti fazlasıyla faydalıydı. Ondan bir fayda gelmediği halde

tapılacak Senemdi (kendi başına değerliydi). Onun hizmetçileri, vücutlarının boyuna göre yaratılmış olan fil gibiydiler. Murt ağacı gibi baştan sona yeşile bürünmüşlerdi.

Kıvâmü'd-dîn'in taassup ve desteği o kadardı ki, ona sığınan birine verdiği desteği sağ el sol ele vermezdi. Başının çukuru, canının sıcaklığıydı.

Kıvâmü'd-dîn'in Sultan Mahmud'un hazine sorumlusu olan İzzü'd-dîn Ebû Nasr arasında tam anlamıyla birlik, has arkadaşlık, uyuşma ve uzlaşma hâkimdi. Vezirliği Kıvâmü'd-dîn'e devredince kaynaşma vahşete dönüştü. "Kim değişmez"[168] Azîzü'd-dîn bilim ve teknik yolunda hayalden daha akıcıydı. Söz söylemede tüm vücudu ağız gibi ve iki gözü badem gibiydi. Cahiller arasında toz duman içindeki parlayan kılıç gibi. Kıvâmü'd-dîn'in muameleciliği yanında ıslak rüya (düş azması) ve gazını tutamayan durumuna düşerdin. Kirman'a götürdükleri keten tohumuydu, denize yağan yağmurdu. Azîzü'd-dîn gayet temiz ahlaklı biriydi. Ticaret yaptığı insanlarla dost gibi davranırdı, hastasını şefkat ve yavaşça muayene eden hekim gibiydi. Sanat denizinde derinlere dalacak balık gibiydi. Malı, bağımlının parasından talep ederdi. Bıçak gibi kemikten eti ayırırdı. Abdest zamanı çıkarılan pelerin değildi, gerçi Kıvâmü'd-dîn vezir ve o hazine sorumlusuydu. Gümüş bilezik altın küpenin değerinde olamaz.

Eğer Azîzü'd-dîn korkudan uzak olmasaydı Kıvâmü'd-dîn ona ulaşamazdı. Fazlasıyla akıl ve kanat yeriydi. Akıllı çoğu zaman üzgün olur. Nedeni şudur ki akıl hüzne yakındır. Bundan dolayıdır ki akılsız sarhoşun hüznü olmaz. Tanınmamak (ünlü olmama) ve rezalette mutlu olan zenci gibi.

Bir gün Huzistan'ın hesabını yapıyorlardı, Kıvâmü'd-dîn iki üç defa tekrarladı ki tartı taşını eklemek lazımdır.

Azîzü'd-dîn divandan geri geldikten sonra eshaba dedi ki: "Hoca en son bugün ticaret bilimi açtı, tartı taşı anlamını abarttı; taş var ancak ağırlığı yok." Bu sözü hocaya naklettiler ve onun çok sayıda benzeri vardı. Aynadan daha da tam bir cemaattiler ve içine her hava üflendiğinde dışarı çıkaran ney gibiydiler. İşi öyle bir

[168] من ذاالذى يا عز لايتغير

yere vardırdılar ki Kıvâmü'd-dîn, Azîzü'd-dîn'e ulaştı. Onu tutuklattı ve kaleye gönderdi. Zehir, az olduğunda öldürücü olur, çok olduğu zaman nasıl olur? Terazi ufacık bir şeye kıpırdar. Azîzü'd-dîn kalede bu beyitleri söyledi ve Kıvâmü'd-dîn'e gönderdi:

Şiir:

گر تو زگناه من خبر داشتیی

چون گرگ عزیز مصر پنداشتیی

من گرگ عزیز مصرم، ای صدر بکن

با گرگ عزیز مصر، گرگ آشتیی

Kıvâmü'd-dîn bu beyitlerin cevabında söyledi:

Şiir:

گر زانکه تو تخم کینه کم کاشتیی

در جنگ نصیب صلح بگذاشتیی

أکنون که زمانه پایدار است مرا

بی بهره نماندهای زگرگ آشتیی

Azîzü'd-dîn'i kalede öldürdüler. Yok oluş neşterinin başı onun beka damarında kırıldı. Kıvâmü'd-dîn'in gazabı, şimşek çaktığında yıldırım düşüren öfkeydi. Eğer Azîzü'd-dîn'e karşı bir öfkeye kanaat ettiysen ve acı ilaç gibi yararlı olduysan, solucana layıksın. Kıvâmü'd-dîn, bir şimşekti. Onda bir taraftan rahmet yağmurunun hırsı vardı diğer taraftan hem yararlı hem de zararlı ateş şimşeğinin korkusu vardı. Onun şiir mizacı vardı. Horasandan Irak vezirliğine gelirken, ona karşı Kemâlü'd-dîn Tekle-yi İsfahani'yi bertaraf ettiler. Kıvâmü'd-dîn bu anlamda dedi:

Şiir:

من میوه خام سایه پروردنیم

جز چشمهٔ خورشید جهان گردنیم

بر فرق حسودان که نه مردند و نه زن

اگر مقنعه بر نیفگنم، مردنیم (۲۱ پ)

Kıvâmü'd-dîn'in tüm öfkesine rağmen Tekle'ye ondan zarar gelmedi. Onun elinden, oyunun eli böyle yaptığına rağmen, kurtuldu. Ondan bir parça alınmaksızın, ateşle aydınlanan ayna gibiydi. Onda olan ateş, kapattıklarında gitmiş oldu. Onun tedavisine masraf edilmedi. Tedavisiz iyileşmesi için çok ağrılı olmalıdır.

Kıvâmü'd-dîn'in hükmü, güçten dolayıydı. Güçten dolayı olmayan hüküm, ölünün (mübareğin) özgür bırakılmasına yarar. Hadımın iffetine itibar edilmez. Kıvâmü'd-dîn'in yararı ve zararı oldukça yeterliydi. Su gibiydi; ondan daha yararlı hiçbir şey olmadığı halde halkı yok ederdi. Dünyanın halkını zengin etmek düşünülemez. Ama elden çıkan bir şeyi suçlamazdı. Buluttan daha cömert olunamaz, bir yere yağarken başka bir yere yağmıyor. Yazın bencildi ve kışın damlalarının çoğu yoğunlaşır. Yağmur çok yağdığı zaman zararlı olur. Eğer itidal durumundan azcık geçerse tahıla yeşillik getirir. Onun çamura bahşettiği şey koyuluk olur, tuzluk bir alana yağarsa yararsız olur. Şimşekle yağarsa bin adım çoğaltmak için zaman olur ve doluyla yağdığı zaman meyveleri taşa tutmak olur. Bahşiş verirse, ağlar olur.

Zenginlik sahibi denizi ona benzetirlerse, su, akar olmaz ve tuzlu olur. Dünyayı aydınlatan güneş ve ay, her zaman ışık saçmazlar. Dünyadan daha cömert hiçbir şey yok. Ne varsa ondandır. Bunca cömertliğiyle onu, ne veriyorsa geri almayan Kıvâmü'd-dîn'in cömertliğine benzetmek yerinde olur. Eğer çarkın yazı ve kışı Kıvâmü'd-dîn'in sofrasında büryan olsalardı, onun gözünde bir önemi yoktu. Dilenci ısrar etmeden ondan talep ettiğini elde ederdi. Suyun yakında olduğu kuyuda ipe gerek yoktur. O, incisi başında olan denizdi, ayda değil. Sakin olduğunda mücevher veren denizdi, gergin olduğunda insanları yok ederdi. Kokusu hem hoş

olan hem de nezle eden çiçekti. Onun şimşeği mücevherdi. Şimşeksiz yağan yağmurdu. Çiçeksiz meyve veren incir ağacıydı.

Cömertlikte ve hükmünün keskinliğinde iş yapma becerisine ve yetkisine sahipti. Onun elinin açıklığı yulardan başkasına değildi. Tüm iyiler için güneşten daha bağışlayıcıydı. Devran gibi kimi zaman iyilik yapardı kimi zaman da sözünü tutmazdı. Onun vezirliği süresi uzadı. Bir süre onun baht ayı saklanmıştı. Bu anlamda söylemişler:

Şiir:

ای هجر تو چون وزارت خواچه قوام

و ای وصل تو چون ریاست بوالبرکات

Seyyid Ebû'l Berekât Alevi, Hemedan'ın reislerinin kuzeniydi. Zayıf olduğu zaman Hemedan reisleri vatanı açık bırakmışlardı. Onu kendi rızasıyla başkanlığa (reisliğe) atadılar. Zayıflık üstüne zayıflık çökünce kendi vatanına geldi ve Seyyid Ebû'l Berekât azledildi.

Amelinin devamında, Samaniler Devletinde hakim olan Ebû Ali Dâmegâni hakkında bu iki beyti iyi ki söylemişler:

Şiir:

وقیل العزل للعمال حیض

نجاء الله من حیض بغیض

فان یک هکذا فابو علی

من «اللاتی یئسن من المحیض»

Yelda gecesi uzun olmasına rağmen yok olur ve dünyayı aydınlatan sabah yüzünü gösterir.

Kıvâmü'd-dîn'in uzayan vezirliği, çanakta çok kaldıkça durulaşan şarap gibiydi, uzun süre kaldığında kokmuş su gibi değildi. Eylem adamı cömert

(merhametli) olmalıdır. Cömertlik olmazsa onun eyleminin istikrarı ve yıkılışı aynı olur. Katır doğurmaz, ister dişi ister erkek olsun. Onun gölgesi hizmetçiler üzerine mübarekti. Onun nimetinin izleri kavim akraba üzerinde belliydi. O, yağan bulut gibiydi. Geçip gitmesine rağmen, ondan dolayı yeşeren bitki kalıcı olur. Kesildiğinde içindeki kurbağaların ölümüne neden olan dere suyu gibi değildi. Onun devleti, öldüğüne rağmen çok yararlı olan filin dişi gibiydi. Kimse onun akrabalarını çaresiz görmedi. Denizde yosun olmaz. Yağmurun yağdığı gün kimse susuz olmaz. Onun akrabaları, onun suyunun nemiydiler. Onun işinin yörüngesi bu topluluk üzerineydi. Onun ölçü kabı dolunca, çevirdiler ve onun işi sona erdi ve onun gölgesi Sultan Tuğrul'a çekilmez (ağır, zor) oldu. Onun devranı, içinde ne ateş ne lamba ve ne de ay olan ceylanın gözü gibi gece (karanlık) oldu. Yılan oynatıcısını çoğu zaman yılan öldürür. Sabahın kızıllığının ardından şafağın sarılığı gelir. Büyüklük, çok iş yapmaktan dolayı değil. Çok gülmekten sonra ağlamayı beklemek lazım. Ortalama, sondan daha sağlamdır. Yıldızlar, ay ve güneş tutulmasından habersiz olurlar. Ay, tam olduğu zaman tutulmaktan korkar yoksa hilal olduğu zaman ona zarar gelmez. Gül, rüzgârdan dolayı çiçeklenir, ancak rüzgâr güçlü olursa yaprak döker.

Kıvâmü'd-dîn hayatında sürekli yükselmek istedi, işin sonu geldiği için onu muhatap aldıklarında da yükselttiler.

Şiir:

علو فى الحياة و فى الممات

بحق انت احدى المعجزان

كان الناس حولك حين قاموا

وفود نداك ايام الصلات

Onun değeri o zirveye layık olmadığı için ki onun hakikati genel bir çöküştü. Yeryüzüne geldi ki "Minhâ halaknâkum ve fîhâ nuîdukum ve minhâ nuhricukum târeten uhrâ"[169] sağdan ve soldan yara alan meydanın ciriti (top, küre)

[169] Sizi ondan (topraktan) yarattık, ona döndüreceğiz ve bir kere daha ondan çıkacağız. Taha Suresi 55. Ayet.

oldu. Dünyada kimseye sınavsız (acısız) esenlik kısmet olmaz. Gökyüzünde yıldızlar yükselmekte ve kalkmaktalar, kendi yeryüzünde, acısız mutluluk olması için nerede yüzünü kapatmalıdır. Onun korkusundan uyuyamayan her göz, onun hadisesiyle aydınlandı. Müjde sürmesiyle gözü sürmeli oldu. Otuz kırk yıllık bir büyüklük, onun işinin sonu olan bir saat alçalması olmazdı. Halktan, işin içinde oldukları zaman hesap sorulabilir. Geçmiş güvenilir değil ve geleceğin durumu da gaybdır. Vezirliği kabul etmeyen akıllıydı ve sultana söyledi:

Şiir:

اترك بينى و بينك درجة،

يرجوها الصد يق ويخافها العدو

Düşmanlara verdiği şurubu kendisi de tattı. "مَن يَرَ يوما يُرَ به" Çok indirildiği için kırılan kılıçtı.

Halife Mutasım'ın veziri ve güvendiği olan Muhammed Bin Abdülmelik Ziyat, Mısri'nin evlatlarını onda azap vermek için demir çivilerle dolu bir tandırın hazırlanmasını buyurmuştu. Muhammed Bin Abdülmelik'i yakalayıp o tandırda öldürdüler. Kendi etrafını saran örümcek gibi onun bilediği kılıçla öldürüldü. Onun yaktığı ateşin odunu oldu. Dünya, bir zaman altının yanında olduğu için halkın belini vurur ve bir zaman da halkın başını beline vurur. Câhiz, Muhammed Ziyat'ın içki arkadaşıydı. Onu (Muhammed Ziyat) yakaladıkları zaman kaçtı. "Aydınlanmaya giden iki kişiden neredeyse ikincisiydim. Yıldız elbiseli Sultan halk tarafından ve o onun aracılığıyla seviliyor."[170]

Sultan ateş gibidir; uzaktan üşütmüş olanı ısıtır, ancak yakından olanı yakar.

Kıvâmü'd-dîn'den sonra, hiçbir vezir işlerin bu kadar düzene sokulmasında ve emirlerin keskinliğinde ve dince sakınılanlarda ona eş değildi. Vezirlerin bezeği ve madalyonuydu. Sarıklılar arasında, yıldızlar arasından çalınan bir aydı.

[170] كدت اكون ثانى اثنين اذهما فى التنور صاحب السلطان كواكب الاسديها به الناس وهو من مركوبه اهيب

Onun devrinde kalem ve makam yoldaşları -Şerefü'd-dîn Enûşirvân gibi- Nefsetü'l-Mesdur'da anlatılmıştır. Onu telafi etmenin bir anlamı yoktur. Her ne kadar onu açıkladığında, kurallardan ve ait olanlardan kenar olmazdın (uzak değildin) ancak özet ve kısaltma seçimi söz konusudur.

4.1.2. Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i'nin Vezirliği

Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i Cerbâzgânî, Cend Tegin'e ünlü, sultan Tuğrul'un eski hizmetçisiydi ve ilk başlarda onun adı Vekil Deriydi. Kıvâmü'd-dîn olayı gerçekleşince, onun eski hizmet hukuku hükmüne dayanarak ve ona sağlanan edim ve yöntemden dolayı ve geçmişteki muhtemel emeklerinden dolayı, vezirlik ona devredildi[171]. O, cesaret ve akıl yetkinliğine ve hüküm keskinliğine bezenmişti. Gökyüzünün hilali onun kemerine altın oldu ve yıldızlar büyüklüğüne feda ve kemerindeki baht kılıcının ışıltısı ve gürleme avazındaki önderlik oldu. Çarkıfeleğin görkemi, onu avare ettikten sonra onun devletinin tahtı Biyar[172] oldu. Onun tek olan bahtının sicimi hablül metin (sağlam ip / sicim) oldu. Uzun süre kıraç olan onun umut anası, saygıdeğer evlat getiren adama dönüştü. Onun kaydı ve bahtı göklere ulaştı. Onun devlet güneşi şeref kulesinden doğdu ve her bir ruzeniden ışık saçıldı. Dünya izin verdiği için (atasözü) hayırlı işlerin sebeplerini kendinden uzaklaştıran adam ister, (ancak) olanaklı olmaz.

Şiir:

لاتمدح الدهر فی بأساء یکشفها

فان اردت دوام البوس لم یدم

Şerefü'd-dîn Ali, Kıvâmü'd-dîn ile yaptığı konuşmadan sonuç almadı ve vezirliği kabul etti. O dedi ki: "Vurulmuş olanın yolu daha güvenli olur."

---

[171] Kıvâmü'd-dîn'in öldürülmesi hadisesinden sonra vezir olmuştur. *Geniş bilgi için:* Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 74.

[172] Horasanda bir kasaba ismidir.

Vurgun devranın, akılda olmayan birçok biçimi bulur. “Dünyanın gizli saklılığında şaşırtıcı olan çok şey var”. “Sizinle yanlış bir şeyle karşılaşırsa sabırlı olun. Sonsuzluk sabırsızdır”. Baht, bayağı çakır kuşudur, onu geri getiremezsin. Kimse kendi elini bahta karşı açık tutamaz. Baht geldiği zaman, su gibi olur. Suyun kimseye ihtiyacı yoktur ki reddetsin. Ancak rüzgâr gibidir, koşturulmaksızın koşar. Hiçbir kapıdan asılmayan bu perdenin arkasından, hayal edilenden daha çok şaşırtıcı şeyler gelir. Kapağın üstünden alınması gerekmeyen bu örtünün altında, halkın gözünün göremediği rengârenk görüntüler çoktur. Biz uyusak da alın yazı uyanıktır. Biz gafletten sarhoş olsak da kaderin bilinci yerindedir. Hasan Bin Recâ’i’yi öven Abû Tamam Tayi’nin beyitini, Şerefü’d-dîn Ali Recâ’i hak etti.

Şiir:

أَضحىَ سَمِيُّ أَبيكَ فيـكَ مُصَدّقاً

بأَجل فائدَةٍ و أَيمَنَ فَالِ

Recâ’i, “سمی آبیه” (gururlu bir kadın misaliydi). Şerefü’d-dîn Ali Recâ’i vezirlik koltuğuna ulaştı ve burnunun ucunu bile göremediği şey mümkün oldu. Ama onun hükümdarlık süresi gülün süresi kadardı. Devletin ırmağında vezir olması uzun sürmedi. Vezir olduğu o süre boyunca saygı ve temkinden boş olmadı. Onun Kıvâmü’d-dîn’den sakınması, yıldızın aydan sakınmasıydı. Belki de bir miktar daha az. Kıvâmü’d-dîn’in işinin suyu, duru olan bulutun suyuydu. Şerefü’d-dîn Ali’nin suyu, tuzlu olan denizin suyuydu. Kıvâmü’d-dîn’in ahvaline bu beyit layıktı:

Şiir:

فانك شمس والملوك كواكب

اذا طلعت لم يبد منهن كوكب

مر عى ولاكالسعدان

Vezir olduğu o birkaç gün içinde, kusuru ve sanatı belli olmadı. İşlerin şekli suda görünen yıldızlar gibiydi. Onun işi, Kıvâmü’d-dîn’in işiyle bir ilgisi yoktu. Lamba, ay ile nerede karşılaştırılabilir. Onun vezirliği, bekası olmayan su hesabı

gibiydi. Onun hilali, dolunay olmak için devran bulamadı. Onun devletinin güneşi tutuldu. İşin sonuydu ve içilmiş kadehten geriye bir şey kalmamıştı. Onun vezirliği, bekası olmayan su köpüğüydü. Onun uzak dur (sultanın geçtiği zaman sokağın boşaltılması için söylenen söz) sözü, etkisinin isabeti olmayan güneşin altın ışık saçmasıydı. Devlet, cirit meydanındaki toptan daha dolaşıcı (idare edici) dır. Nereye gittiğini bilmeyen kör gibidir.

Tuğranın makamı Asîrü'd-dîn Abû İsa'ya devredildi ve vergi makamı, Tâcü'd-dîn Kâfi İsfahani'ye verildi. Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebi Reca'i'nin vezirliği Veliyü'd-dîn Sûrî Hamedani'ye verildi. Reisü'd-dîn Ebû'l Rızâi Sâvi moşrefti (şerefliydi). Hepsi cahillikte aynı yöne doğru olan ve eşitlerdi. "Tarak dişleri" gibiydiler. İmam Seyfü'd-dîn Ebû Cafer El-Yemeni der;

Şiir:

الاترجون الخير من دولة

فيها على بن الرجا وزير

وكاتباه صاحباحلة

وعقدة الشورى ثم الاثير

و خيبرى الوجه شر الورى

ابوالرضاندمانه والمشير. (٢٧پ)

اربعةمالهم خامس

فى اللوم والشؤم فهل من نكير.

Ma'mun döneminde dedikleri gibi, şiir:

ارى دولة المامون فاز بحظها

من المجدو الاقبال كل لئيم

ففى فرج ابن الجنيد و معبد

Bu makam bu cemaat için haramdı, ama birçok şerefli kadın haramla kazanılır. Bakire kadını (kızı) kaçırmak isteyen istikrarsız erkek misaliydiler.

Makam, eski elbiseyi yırtık giyen gelin gibiydi. Halk-ı cihanda insanlar onun rafetinden tuz üzerinde ciğer yiyorlardı. Onların itici horozlarının hoşuna gidecek hiçbir tuz yoktu. Kalem, kâğıdın üzerinde çağlayan bir ırmak olduğu gibi, dünyadaki sanatçılar/zanaatçılar da onun başta olmasından ağlardılar. Onun ihtişamından yıldızı gündüz görüyorlardı. Bu cemaat, aynaya bakan zenci gibilerdi. Kendi feleğinin etrafında istikrar bırakmadı. Doğumu ve ölümü arasında istikrar olmayan alev gibiydiler. Bir an tomurcuğundan başkaldırır kaldırmaz solan çiçek gibiydiler. Ortaya çıktığında kaybolan şimşek gibiydiler. Uzun sürmeyen kına rengi gibiydiler. Onların elindeki makam, körün elindeki fener gibiydi. Devlet işlerinde onların uyanıklığı, karanlığa ve korkuya yakın olan hasta uykusu/rüyası gibiydi.

Bu arada fitne ateşi, Sultan Tuğrul ve Mesud'un ordusundan da keskin oldu. Halk-i âlem, senede yedi kez deri değiştiren temmuz gibi oldu. Kıvamü'd-dîn'in vezirliğine Sultan Tuğrul'da olumsuz bakış (düşünce) ortaya çıktı. Sultan Mesud ve Zenbûrhâne emirlerinin cemaati (içleri fitne ve fesat dolu makam sahiplerine işaret) ortalığı ayağa kaldırdılar ve halkı isyana davet ettiler. Onun ordusunu Hemedan yakınlarında yendiler ve devletine el koydular. Azizu'l Hazret, Sultan Mesud'un veziri ve buyruğu oldu. Vezirlikte, Şerefü'd-dîn Ali Bin Reca'i'den daha halkçıydı. O vezirdi ancak onda vezirlikten bir iz görmüyorlardı. Öyle birisiydi ki babası olmadığı söylenen Arap İbn Avi sürekli uzaklaşıyordu ve onun babası olacak hiç kimseye Avi demek söz konusu olmamıştı. Vam Hanin'in hiçbir zaman çocuk merakı olmamıştı ve olmaz.

Onun dönemindeki belirgin âlimlerden olan, Cemâlü'd-dîn takma adıyla bir oğlu vardı. Ondan sonra, babasının takma adı olan Nizâmü'd-dîn takma adıyla. Yeryüzünde gökyüzünün nakşını çizmişti ve parlak güneşi ister doğudan ister batıdan çağırdığında cilve yaparak doğardı.

Atâbek Aksungur Ahmedîlî, rahmetullah, Allah'ın cezası kâfirler eliyle şehit oldu ve sultan Mesud'un ordusu dağıldı. Sultan Tuğrul'un saltanatı Tay[173] ile oldu. Dumandan sonra güneşin aydınlığı yeniden geldi.

Tâcü'd-dîn Kâfi İsfahanî'yi vergi ve muhasebe görevinden aldılar ve bu makamı Veliü'd-dîn Sûrî'ye devrettiler. Bu durum öyle oldu ki eğer vezir (satrançta) eğri hareket etseydi şâha yakın olurdu ve kale düz istikamette hareket etseydi şâhtan uzaklaşırdı. Padişahı denize benzetirler. Denizin fırtına koparırcasına, zaman gelir şâh da sanat cemaatini kendinden uzaklaştırır. Tâcü'd-dîn Benî Kâsım'dandı. Deylem döneminde onun vezirliği, açıklamaya gerek duymayacak kadar açıktı ve birinci seviyedendi.

Şiir:

بيضُ الوُجوه كريمَة أحسا بُهُم

شُم الأ نوفِ من طرار الاول

Bu beyiti hatırlamışlar ve iyi ki söylenmiştir. Şiir:

صفر الوجوه لئيمة احسابهم

فطس الا نوف من الطراز الآخر

Tâcü'd-dîn Kâfi'yi yeni ortaya çıkmış Veliü'd-dîn Sûrî için azletmek insaftan değildi. Kâbus İbni Veşmgir'in beyti bu duruma layıktır.

Şiir:

اماترى البحر يعلوا فوقه جيف

ويستقر باقصى قعره الدرر

[173] Tay, Kahtani ve Yemen Araplarının en büyük kabilelerinden biridir. Bu kabilenin insanlarına Taylı diyorlar.

Benî Kâsım'ın aslı, ondan şeker sürahilerinin doldurulduğu şeker kamışıydı. Deylem'in hükümdarları Benî Kâsım ile savaştılar ve onu darmadağın ettiler. Onun vebali Deylem için uğursuzluk getirdi. Onun peşinden devlet yıkıldı ve onların bahtlarının çadırını (saltanat çadırı) katladılar. Ebû Abdullah Batr Kumî onun talihsizliğine şöyle diyor:

Şiir:

بنى قاسم ملا الـزمـان عجائب

وتـكبتهم من امهات العجاب

تقادبكم اسرى الى معدن البلى

بنفسى انتم من شموس الغـوارب

خمدتم خمو دالنار وانقض بعضكم

على اثر بعض كانقضاص الكواكب

على مِثلكم من سادة واكاب

أذيلت مصونات الدموع السواكب

Tâcü'd-dîn İsfahan'a bir minare yapmış ki onun kadar yüksek hiçbir yerde yok. O zaman da halkın dedikodusundan kurtulamadı. Çünkü duru sudan faydalanmayan ter gibiydi. Onun hakkında dediler:

Şiir:

من خيره فى منارة بنيت

فخيره في حرام زوجته

Sultan Tuğrul'un devleti, Kıvâmü'd-dîn'den sonra pek istikrarlı olmadı. Onun dönemi geçti ve vezirle makam sahiplerinin bir yararı yoktu. Veliü'd-dîn

Suri'nin muhasebeciliği öyle geldi ki Ebû'l Muzaffer Hamid Muhammed Pesâyî Suriye Horasanın güvenen adamı lakabını verdi.

Şiir:

مرآن مملکت کان بشوری سپاری

چو چوبان بدداغ باز آورد

Suri Horasan'ın ümidiydi. İlk başta bir kasabın çırağıydı. Hiç ünlü değildi ve en yüksek derecelere tam olarak ulaştı. Satranca hiçbir anlamı olmayacak şekilde eklenen yüz eşekten daha azdı. Gül ağacına bağlanan köpek gibiydi. Ellerini ve ayaklarını kınaya boyayacak zenci gibiydi. Gül gibi yolu eşit adımlarla ilerledikten sonra, onu gül gibi elden ele veriyorlardı. Felek kırmızı yakutu onun yüzüğünün taşı yaptı. Cahil kadın onun yakasına yapıştı. Köpek, caminin orada inzivaya çekildi ve altın tasmayla mihraba düştü. Kâfirin perdesini tuvaletin kapısına astılar. Devlet yalnızlığa atılan bir ok gibi her gece bir yerde olur. O piyon vezir oldu ve o kuru üzüm oldu (olgunlaştı). O çıplak dal meyve ve yaprakla doldu ve o karınca yılan oldu.

Eğe onu gökyüzüne götürdülerse, sunî olan Sûr ve Haml ile gerçek eşek olunurdu.

Sanat çevresi onun yanında çıraktılar. Hepsini mahvetti. İstediklerinde veya istemediklerinde ney gibi onun hizmetinde hazır bulundular. Onun hizmetinde dayanmak ölümden daha beterdi. Onunla arkadaşlıkta kuru üzüm gibi kararsızlardı. Onu maydanoz gibi burunsuz zannettiler. Dişin dibine kadar ona tabi oldular. Kendi avuçlarının içinde rüzgâr görüyorlardı ve tahtın üzerinde toz toprak. Onun görkeminin derdinden bulut gibi gözlerinde su barındırıyorlardı ve kalplerinde ise ateş. Bir gün ise kendilerini aslanın ağzında buluyorlardı. Kendi bilimlerinin ateşini külün altında saklı buluyorlardı. Yumuşak demirle beleşçiliği keskinleştiriyorlardı ve onun çeliğinden âsâ. Onun işinin akıcılığından, çakıl taşlarının arasından süzülen su gibi inliyorlardı. Denize üfleyip onu dalgalandıran rüzgâr gibi. Faziletlilerin umut

ağacından mahsul beklentileri olmaz. Keşke cahillerin bencilliğinden, kalbe ağır yük olmasa.

O aşağılık insanı rezil kepaze etmek ve o mahsulsüz ağacı yıkmamak için bu cemaat bir gün Nizâmü'l-mülk'ün sarayında ittifak kurdular. Tüm o faziletlilerin içerisinde hepsinden daha utanmaz olan Şehsüvâri ve nalı olan eşekten daha iyi koşan kendini yalın ayak zannederdi. O leşin kasabı oldu ve herkesten daha mahrum olma hükmü gereğince, ona acıyor, ötekilerin ise eteğini yakıyordu. Devranın taassubundan kafasını kaşımak için bir tırnağı bile olmadığı halde, taassupçuya feryat öğretmemek lazım.

Dedi ki: "Ben her bir bilim için birkaç kitap okumuşum." Ötekisi dedi: "Ben daha çok okumuşum." Üçüncüsü aklında kalanları saydı. Sûri'ye sordular: Hoca Amid ne okumuştur? Ben İkbal kitabı okumuşum diye cevap verdi. Böylece onlara karşı şah mat okudu ve söz konusu sorunu çözmenin üstesinden geldi ve kurtuldu.

Ne söyledilerse boştu, o gergiyi yaya geremediler ve ondan uzaklaştılar. Bu anlaşmazlıkta, suda el çırpan boğulan gibiydiler. Gülen şimşek gibiydiler ve ağlayan bulut gibi. Yıkamakla beyaz olmayan siyah halıyı yıkıyorlardı. Faziletlilerin kiliminin rengini Gilana boyamışlar. Onu yaksalar bile dumanı çıkmaz. Onların kalbinin dansı baskıdan dolayıdır, dünyanın mutluluğundan değil. Kan sudur; diriyi boğar (gark eder) ve temelini yıkar, ölüyü canlandırır. Cahillerin ipekten kürklü kalpağını altının değeri düşürür ve âlimlerin pamuktan cübbesini, ihtiyaç ağacı gibi, yırtık yırtık diker. Cahil, dünyada, nergiz gibi aylaktır. Duman her zaman ateşin üzerinde olur. Körün yanında tomurcuğun anlamı olmadığı gibi faziletlilerin de cahillerin yanında yoktur. Cahilin nezdinde âlem, yolun tozundan daha bayağıdır, rüzgârın ona iltifatı olmaz. Duru su, hastanın ağzına hoş gelmez. Faziletliler için balık kızgın sıcaklıkta olur kertenkele de denizde. Onlara bozulmuş darıyı verirken bile ölçek eksik olur. Cahillik, acı ve tadı güzel olmayan mey gibidir, ancak afiyet ve mutluluk vericidir. Birçok elin kesilmesi gereklidir. İş öyle bir yere varmış ki onu öpüyorlar. Dünya, pedal gibi kıskançların ayağını öpüyor. Kalem çevresi daha çok cahillerin hizmetinde öpen kalem gibidirler. Onun hükmüne karşı boyunları kıldan incedir. Sanırsın ki bunca gösteriş, kutlama ve saray bilimdendir. Bilim bu yüklemelerden bağımsızdır. Sen git kendi servetinle övün. Cahillerin ölümlü

oldukları konusudur gönül rahatlatan. Onların işinin düzeni iyi bir kefendir. İyi bir kefenin ölü için ne yararı var! Bilimin verdiği zevkten haberleri olmadığı için mutsuz ve bayağıdırlar. Ölünün yüceliği, çabuk üzerine toprağın atılmasıdır. Cahil için para bedbahtlıktır. Köpek, şişmanladığında yerde kalır. Cahil, altına (paraya) övündüğü zaman, arpa gören eşek olur, sevinç yaşar. Makama ulaştığında daha da bayağılaşır, aşağılık olur. Köpek suyla temizlendiği zaman daha da pis olur.

Cahilin yaptığı haydutluk, uykusundan kalkıp kendini silkeleyerek etrafa saçan ve atı yularından çıkarıp ürkerek kaçmasına neden olan köpek gibidir. Cahile makam verildiğinde eşeğin boynuna düğüm bağlanmış olur. Köpeğin üzerine yağan ve onu daha da pisleyen yağmur olur. Cahiller, ne arpa yiyen ve ne de parayla geri giden eşeklerdirler. Bağıran açlar gibiler, tok olduklarında çifte atarlar. Onlara baytar gerek, hekim değil. Onların nefesi fıs (osuruk) gibi olur ve fasih ile makama ulaşamazlar. Eşek, kancık eşeklerin yanında köpek gibi olsa da sonuçta eşektir. Cahiller, sabahtan daha da soğuk mizaçlıdırlar. Ahlat gibi ishal yapan ilaçları tüm ellerine doldururlar. Faslü'l-hitâb gibi konuşurlar, öyle ki boşluk kaynama noktasına gelir. Makam sahibi cahil olursa, devlet kalımlı olsa da bozulmuş olur. Duman gibidir, evin tavanı yanmasa da siyah olur. Faziletlilerin parasızlığında, dünyanın bayağılığının onların nazım ve nesiriyle belli olması hikmettir. Atların ortasını (kemerini), düzenli bir işi için inceltirler. Yarışı kazanan atın yüzünü kibarlıkla okşarlar. Kandil, caminin aydınlatılması için asılır. Ceylanın karnından çıkarılan misk, güzel koku için yakılır. Çakmak çakışmadığı sürece ateş olmaz. Küpe, süs için asılır. Altın, ateşle halis olur. Ayna temizlenmedikçe saf olmaz. Düzgün, nakş edilmedikçe canlanmaz. Faziletlilere devranın yardımı olmazsa korkmazlar. Askerin süsü olmaz, muhabbet kuşunun tacı olur. Çita binek gelir, aslan yaya. Filin dört ayağı var, sineğin altı ayağı. Nitekim ceylanın gözü sürmeye gerek duymaz. Faziletliler, dünyanın yardımına ihtiyaç duymazlar. Bülbülü, hoş sesi için kafese koyarlar. Yarış atlarını izzet için güzellikten düşürürler. Tırnağın uzunu kesilmedikçe süslenmez. İnci için sedef ne ise, faziletliler için de dünya odur. Sedefin şerefi, inciden dolayıdır.

Esîrü'd-dîn Ebû İsa, tuğra ve divan-ı risale sahibiydi. İçi boş boru nefesi gibi iki satır farsça yazmaktan acizdi, hasta kalbi gibi boğucuydu, eğri bir eyerin üzerine otururdu ve yaysız bir ok atardı. Beceriksizlik ve kifayetsizlik ile bu

makamdan keseyi doldurmuş ve yol verin (sultanların sokaktan geçerken söylendiği söz) söyleyerek gelirdi ve kalem sahipleri (yazarlar), gölge gibi önden giderler ve şefkat gösterisi yaparlardı. Fıstık misali kendi yüreklerini ağızlarından sergilerlerdi. O işe girişti. Hesap rakamlarıyla Tevrat'ın harfleri arasındaki farkı bilmiyordu. Ölü atın kalçası üzerine sıcak damga yapardı ve ölülerin üzerine sihir okurdu. Yara, her söylediği şeyden bin fersah uzaktaydı. Her şeye gücü yetenin gölgesi gelseydi, yine de hiçbir şekilde bir işi beceremezdi. Onun zanaat anahtarının dişlisi yoktu. Boşlukta tünel açardı. Dibinde kuyu olan bir duvardı. Fırtına gibi kendinden çıkmış olurdu.

Esîrü'd-dîn Ebû İsâ'nın işi düzgün olduğu halde, onun eğri huyu, kemençesini çaldığı tuğradan daha eğriydi.

Reisü'd-dîn Ebû'l Rızâ hile de sicim gibi iç içe geçmiş düğümler gibi olsa da zanaatta becerisi yoktu. Koşmak isteyen yerinden kalkamayan (yürüme engelli) gibiydi. Bunların her ikisi de kara bulut gibiydiler.

Veliü'd-dîn Sûri'den güçlü bir sis ona elçi olarak gönderildi. Kabristanda ölü üstüne ölü fazlasıyla yığılır.

İki cahil güçlerinde öyle yetkinlerdi ki üçüncüsüne gerek yoktu. Denizde tuza gerek duyulmaz. Ömr(ü)'ye fazladan harf olarak eklenen vav gibiydiler. Amberle ılımlı olan misk gibi değildi. Artık olduğu için soğana dönüşen çürümüşler gibiydiler. Kazan bu üçayak üzerine dururdu. Bilimin üçayağı gibi değillerdi. Temizliğin üzerine üç tane (ben) gibi değil ve sarhoşların uyanıklara verdikleri üç tane de değil. Çünkü şarap içmek isterler. Onların soğuk mizaçlarından (huylarından) dolayı temmuz ayının güneşinin sırrı solardı.

Bu çürük çirkin dünya, güçlüdür ve adam anlamsız yere iflasa dayanmaz. Bu çürümüş moruğun (kötü kokulunun) yüzünden yok olma, ishal olma var ve sözleşmiş yıldızlar, devran ayna ve gece ile gündüzün üzerine saçını sermiş.

Bu cemaat için devlet, tüm evleri tuvalet olan bir saraydı. Divan, başından yağmurun döküldüğü bir bataklığa dönüştü. Bu cemaat, kibrit öbeği gibi, cahillikte aynılardı. Öğretmenin ekmeği, bakkalın dirhemi ve tapu şahitlerinin kalemi (yazı stili) gibi farklı değillerdi. Hepsinin ismi aynı olan çiftlik hıyarı gibi değillerdi, hani

ortasıyla çekirdekleri arasında adı gibi bir hıyar olsun. Sad ve dad gibi aynı satırdalardı. Yerme ve hiciv ile rahattılar. Kılıçtan ve bıçaktan haberi olmayan ölü gibilerdi. Onların devletinin rüzgârı, halkı her zaman yakan (rahatsız eden) kızıl rüzgârın nedeniydi. Terbiyesizin işleri yolunda olduğunda maymun gibi dans eder. Cahiller eğer kendi kusurlarının gereği olarak gittiyseler, büyük işlerle düşüp kalktılar. Ancak kapağı açık olan kazandan utanmayan köpeklerdi. İşler çok düzensiz ve kötü gidiyor, şeytanın gözü kör olsun.

Hükümdarlar, kendi makamlarını terbiyesiz ve kötü insanlara bulaştırmaması gerekir. Dünya onların iyilik kokusundan güzel koksun diye gizlilik ile yetkinlikte, sanatçılar, kendi süslerini bilmeleri gerekir ve onların yapıtları doğu ile batıya yayılmalı. Bu devirde bu anlam yüksekliklerdedir. Bu sabahın horozu dilsizdir ve sanat tahtının üzerindeki tüm kartlar siyah. İyilik, dünyanın tuzağına yem olamaz. Bilimin gemisini karadan yürütüyorlar, bu yolda cahilliğin yakınlığına gidiyorlar, bilimle tanışmaya değil. Bu ağıtta, ağıt söyleyen türkü söylemeye daha layıktır.

Sultan Mahmud'un döneminde tuğra divanı Şıhâbü'd-dîn Asa'd'a ve vergi divanı Azizü'd-dîn Ebû Nasr'a ve Azizü'd-dîn'den sonra da Safiyü'd-dîn Evhad Hizei'ye verildi. Üçü de bu makamın ağırlığını, bağımsız taşıyorlardı.

Bunun ardından Sultan Tuğrul'un döneminde, bu makamlar adı geçen cemaate verildi. Öncelikli olanlar, şeker yiyen papağanlardı ve bunlar leş yiyen akbabalardı. Makam sahibi olunca diktatörleşiyorlardı. Gündüzün dumanı daha kabahatli olur, Şıhâbü'd-dîn Asa'd ve Azizü'd-dîn Allah ve Safiyü'd-dîn Evhad makama tasallut edince daha da diktatörleştiler. Gündüzün dumanı daha kabahatli olur geceninkine göre. Öncelikli olan onların bağırışıyla kükreyiş arasında büyük fark vardı. Ateş öldüğünde duman kalkar ve sürüyü geri getirdiklerinde topal keçi önder olur. Makam, sağırların hırkası olmuş ve bekçiyle taç sahibi olanın onunla geçindiği para olmuş.

Şiir:

آنی اغار علی مکانی آن اری

فیه رجالا لاتسد مکانی

Şıhâbü’d-dîn’in tuğrasının yayı gökyüzünün hilaliydi ve harflerin noktası yıldızlardı. Bu cemaatin zanaat tahtasında sıfır olduğuna rağmen, kedi gibi yüz yıkıyorlardı ve kilimin altında davul çalıyorlardı. Suyun başına bir taht koyuyorlardı. Davul gibi gürültülü ve içi boşlardı. Murdar bir işi yaptıklarında, onu büyüklük zannediyorlardı. Kaşımanın hoş geldiği uyuz gibiydiler. Yüz şakağına siyah kilim dikiyorlardı. Kendi kötülüğünü gizleyen kedi gibi, kendi kifayetsizliklerini gizliyorlardı. Onların zulmünün ateşi, gündüzün ateşinden daha güçlü olan gecenin ateşiydi. Onların külünün içinde kıvılcım bile yoktu. Onları her sınadıklarında, sahtekârlık ortaya çıkıyordu. Ne heybeye koyulmaya değecek ne de meyvesi olacak bitkilerdi. Makamları boş bıraksalardı ve onlar olmasalardı daha iyiydi. Kötü kul için hiçbir iyi hizmet kaçmaktan daha iyi olamaz.

Bu makam sahipleri cemaat bilim meclisinde, ne dökülmüş çiçek gibi yayaydılar ne de kase gibi binik. Kazan için yağ vermeyen eşek hıyarı gibiydiler.

Ağzını kımıldatan ve ot yemeyen deve gibiydiler. Onların deresinde olan su taharet için değeri yoktu. Güneşi saklayan ve yağmayan bulut gibiydiler. Sâki’yle verilen şarabın artığı gibiydiler. Suyu örten ve hiçbir işe yaramayan derenin yosunu gibiydiler. Atılması gereken kazanda kalan etin kokmuş yağı gibiydiler. Kifayetsizlikten at satan ve eşek alanlardandılar. Fazladan çıkan, pis ve mekruh olan dişler gibiydiler. Ne gölge salan ve ne de meyve veren ağaç gibiydiler. Ne uçan ve ne de yük taşıyan deve kuşuydular. Kışın esen rüzgârdılar, yazın da kel üstüne post. Gecenin başında öten ve başka zamanlar ötmeyen horozdular. Azap ve acıdan başka bir şey olmayan cehennem ateşiydiler. Ellerini kımıldatmaları titremedendi, kifayetten değil. Halkın onlara bulduğu ağız, fevaktandı, gülüşten değil. Onların işinin suyu, hastanın kadehteki suyuydu. Her dalın meyvesi olmaz. Bu iş için yemeğin üzerine gelen sinek gibiydiler. İşlerin çoğunda onların uykusu çitanın uykusundan daha ağırdı.

Divana bahis yaptırıyorlardı, halis olan altınla halis olmayan altını bozanın elindeki halis olmayan altın gibi. Onların varlığı ve yokluğu aynıydı. Felç el olmayan el gibidir. Onları hangi başağa (sebzeye) ait olduklarına göre sofranın başına koymuşlar? Her yapılan akite (sözleşme) layık değildir.

Devlet, her gün bir sarayda görülen bir dilencidir. Olayların darbesinden ve devranın cereyan etmesinden, bu anlam ender değildir. Hakikat yüzünden birçok sıranın (kuyruğun) başını, sıranın sonu saymak gerekir. Bu sofrada, bu konuklukta sebzenin helvaya üstünlüğü var.

Azizü'd-dîn'in ticaret kanunlarında koyduğu iz, onun vefatından sonra Veliü'd-dîn Sûri'nin yapmasından daha iyiydi. Ölmüş filin kemiği, canlı eşekten daha değerlidir. İnci kırılsa bile ilaçta işe gelir. Veliü'd-dîn Sûri'den geçti. Bin yetkin bilirkişi, Azizü'd-dîn olamaz. Birinin sözü ve binin sözü tek biçimde olur, aralarındaki fark görünüştedir.

Şiir:

ولم أرَ أمثالَ الرجالِ تفاوتاً

لدى المجد حتى عد الف بو احد

Dal ve Zal'ı tek kalıba dökmüşler, ancak dal dörttür, zal yedi yüz. Güneş tek başına dünyanın dışını o kadar aydınlatıyor ki ay binlerce yıldızla geceyi aydınlatamıyor.

Mecidü'd-dîn Ebû Talib ve Kemal Sabit ve Reziyü'd-dîn Ebû Said'ın iş hocası Veliü'd-dîn Sûri oldu. Astar dış yüzeyden daha iyidir. Padişahın eylemi ateştir, akıllı olan kendini ateşe atmaz. Aslandan daha cesur olunmaz. Onca cesaret ve yiğitliğe rağmen ateş gördüğünde kaçar. Ancak eylemin ateşi, hakikatin ateşinde olduğu gibi erkeğin yetkinliğini açığa çıkarır. Çubuk ve tütsü arasındaki farkı göz önüne serer.

Zanaat ve sanat çevresine devran müsaade etmezse, büyük olsa da yıldız gibi küçük görünür. Zemzem suyu tuzlu olsa da tüm dünya sularından daha

faziletlidir. Sultanın makamı herkes için bir şereftir ancak, su taştan aktığı zaman topraktan aktığından daha duru olur.

Zanaat insanı süssüz olsa da, altın boyamalı kılıf ve sapı olmayan incili ve keskin kılıçtır. Yoldaşların mumu yakıldığı zaman hırsızların ışığına ne gerek var. Miskin kokusu saklı kalmaz.

Esîrü'd-dîn Ebû İsa tuğralıydı ve Azzü'd-dîn Veli yardımcı. Azzü'd-dîn Veli'nin hattı, Esîrü'd-dîn Ebû İsa'nın tuğrasının keten cübbesinin astarına yapılan ipekti. Ölü evladını öne süren bir yaşlı kadın bu anlama güler. İblis bu hadisten muska yaptı. Cezbetmelerde becerikli olsa da uzun süre Huzistan'ın işleri ona devredilmişti. Sırtlandan daha uzun pençeliydi ve tuğra için yaya geldi. Değersiz bir mal gibi yararsız geliş gidişleri vardı. Huzistan işleri ona daha layıktı. Yarım sarhoş olan için hiçbir şey meyden daha iyi ve layık olamaz.

Azîzü'd-dîn Veli onunla hamam suyuna dökülen çiçek gibiydi. Taht çöplüğe bezenmişti. Kötü ve beceriksiz olan sultanın makamıyla şerif olmaz. Baharın gelmesiyle çadırların çivileri yeşermez. Kötünün makama ulaşması, duvara asılan nakışlı imge gibidir; o yaşamamaktadır. Fazladan elbisesi olan soğanın izzeti olmaz. Cahil, makama el öperek ulaştığında, bağımlının necaseti görebilmesi için sol eli öpmesi gerekir.

Bu cemaatin sırasının gelmesi uzun sürmedi, felek onların maskesini düşürdü. Eylem, adamların dilberidir kalımlı değildir.

Atabek Aksungur Ahmedili'yi şehit edip muhalif ordular darmadağın oldukları için, yağmacılar itaat yularına getirildi ve sultan Tuğrul'un hizmetinde olan hükümdarlar cemaatinin esirliği ve rahatlığı elde edildi ve vefasız devran zevklerin üzerine mutsuzluk getirdi ve olaylara dair kuşkuların gizlilik örtüsü düştü. Devlet tazeliğin solması misali kendi huy ve ahlakının dönen feleğini açığa çıkardı. Yokluğun damar keseni zehirli neşterini çalıştırdı. Bu padişahın adaletinden sabah misali güler yüzlü olan dünya, yüzü kan kaderine doğru olan gece gibi oldu. At üzerine binek olan güneş sultan, büyüklüğünden hantal orduyu yokluğa götürmüştür.

Sultan Tuğrul bu afetli saraydan ve bu korku dolu çölden yüce cennete gitti ve emanet olan temiz canını kaybetti. Feleğin döngüsü hep bu minvalde olmuş ve bu minvalde olacaktır. Dünya işlerinin dairesi bu sıfat üzerine kuruludur. Koca ve yaşlı devran, birçok taze gencin adını ve sanını devirmiştir.

Şiir:

هر ذره که در هوا و در هامو نست

کیخسرو و کیقباد و آفرید و نست

Olayların sihirbazı başka bir eliyle ortaya çıkar ve halkı perişan eder. Sokak, meydanın başına varmadan meydana başka bir top atar ve herkesi kara günlere oturtur. Ciğersiz bir lokma vermiyor. Cabbar devlet adamının ve saçı sarık olan birisinin ve elbisesi deriden olanın ve yatağı topraktan olanın ve yastığı dirseği olanın mezarı aynı biçimdedir. Ayak, ateş üzerinde kalımlı değil. Tavuğun etinin akbaba tarafından gagalanması da bir gün gerçekleşir. Ne havada uçan kuş kurtulur ve ne de denizdeki zırhlı balık. Ayrı düşmüş karganın gak sesi herkesin kulağına ulaşır. Saçma saraylardan sonra karanlık tünel mezardır. Eğer dünyanın tüm halkları bir kişinin ölümü için matem tutsalar ve gözden kan yaşı dökseler, hiç yararı yoktur. Vefat zamanı, eğer soluk almaya zaman kalırsa ve eğer vasiyet ve keleme-i şehadet için istek varsa, büyük fırsat sayılır.

Şiir:

این جهان بر مثال مرداری است

کرکسان بر سرش هزار هزار

این مر آنرا همی زند مخلب

وان مرین را همی زند منقار

آخر کار جمله در گذرند

وزهمه بازماند این مردار (۴۰ ر)

فتلك سبيل لست فيها بأوحد.

Eğer uzun hayat önemli olsaydı, Allah (azze ve celle), en kötü yaratık olan iblise, mahşer gününe kadar fırsat vermezdi. Bayağı çakır kuşunun ömrü leş yiyen akbabanınki kadar değildir. Birisinin uzun ömürlü olması için dua eden bir kimse, mutlaka onun moruk, kör, sağır ve topal olmasını diyordur. Sonsuzluk dünyada olanaksızdır, "Biz, senden önce de hiçbir beşere ebedîlik vermedik."[174]. Dünyada kör fareden başka yaşlı bulunmaz.

Ondan ziyade, başında taç olan gururluya birçok zeval gelmiş ve eğlence mekânları harap olmuştur. Onu rüzgârdan başka bir şey temizlemez ve buluttan başka su vermez, güneş ve ay ışığından başka oraya girmez.

Takımyıldızı ölü olmasaydı ona tabutla yaklaşmazdı. "elbette sen öleceksin onlarda ölecek".[175] Herkesin sonu ölümdür. Devletin şapkası birçoklarının başından alınmıştır ve devranın zihninde efsane olmuştur.

Dünya, halkın koşuşturduğu bir kervansaraydır. Eğer kimse bunu yolun kervansarayı zannederse, yanılıyordur. Bu sarayda canların bedeli canla ödenmektedir. Devranın güler yüzlü olması imkânsızdır. Aslanın canı faydalıdır, deve çirkin suratlı ve mekruhtur. Devran, halkın olayına ve ölümüne gebedir; belki bir gün meyve verir. Kendi yavrularını çok sevdiğinden yiyen, kedi gibi bir annedir. Kimse kendi keçesini bu sudan dışarı çıkaramaz. Bu hükmün küpesini herkesin kulağına asmışlar.

Dünya, alışıldığın tersine her zaman adet gören bir yaşlı kadındır. Onun hiçbir zaman tahareti (temizliği) yoktur. Hiçbir akıllı kalbini ona bağlamaz. Daha çok yaşlanmasına rağmen insanlar onu daha çok seviyorlar. Bedavaya dünyayı kalkındırıyoruz ve ölümden başka bir ödül görmüyoruz. Sanırsın ki ömrü harap etmeyi götürü alan paralı askerleriz. Sanıyoruz ki feleğin çevresinde hoş bir sevgili var. Gökyüzünün (feleğin) yıldızları da bir gün çukura düşecekler. Ölümün diyarı da bir gün ölümün şerbetini içecek. Gökyüzünde bir şiir bir yakınlıktan dolayı kemandır

[174] Enbiyâ -34.
[175] Zümer Suresi 30. Ayet

ve akbaba rezaletten uçmakta. Mustarip olan yıldızlar, rezaletin vaadinden ayrıcalıklı değiller. Şeytanlara taşlanmaktan daha aziz olan Venüs ve Jüpiter, sonunda dağılırlar. Bu kadar dil açıp konuşmayan feleği de parça parça ederler.

Sanki dünya bizden daha muhtaçtır. Yağmur onun ağlamasıdır. Şimşek, gönlünün yanması, yıldırım inlemesidir. Her gece matemden siyah elbise giyer. Bize bu dünyada ağlamak olmadığı için gülmenin anlamı yoktur. Sonuncu gemi, kesinlikle tabuttur ve elbise ise kefen. Azizlerimiz geçip gitmekte ve dünya kendi hükmünü sürmektedir. Kılıç kırıldı mı, kılıfa yazık olur. İnsanlar diri oldukları sürece bu geniş yeryüzünde, oturdukları onca yerden dolayı birbirlerinden sakınırlar. Öldüklerinde ise ölüyü başka bir ölünün mezarına koyarlar ve bundan sakınmazlar.

Ahlakı arındırmak ölüden ve diriden uzaktır. Devran, kadeh gibi halkı sağ elinde tutar ve sol eliyle ney çalar. Birçok yönü ölümsüz olan yok oldu. Birçok bolluk eksikliğe uğradı. Yeryüzünün toprağı hain emanetçidir, ona emanet edilen et ve kemiği yokluğa sevk eder. Birine başka bir kimseden zarar gelirse, onun düşmanı olur. Dünyadan bize, hayal bile edemeyeceğimizden daha çok kötülük gelir ve biz onu severiz. İnsanlar dünyada sıkıntı içindeler. Ay'ın tutulmaktan haberi yoksa onu tebrik etmek gerek.

Sanki dünya açlıktan kendi evlatlarını yiyor. Onda tokluktan eser yok. Helalzade oldukları halde onları toprağın altında saklamaktadır. Adamın ölümünden sonra dostların korumacılığıyla ilgili, başına toprak atmaktan, tokalaşmaktan ve gitmekten fazla bir şeyi göremiyoruz. Evlatlar ve yakınlar, para başındaki dostlar gibiler. Ölüm olayı, kaçınılmaz kazadır, serseri işi değil. Dil, hiçbir şekilde bu sakalın dibine ulaşamaz.

O devirde Süreyya topluluğu gibi bir araya toplanan makam sahipleri Takımyıldızı gibi dağıldılar. Güz rüzgârından dökülen ağaç yaprağı gibi döküldüler.

Hemedan ile Bağdat arasındaki mesafe yakındı. Yol, yedi günlüktü.

Sultan Mesud Bağdat'tan dur durak bilmeksizin hareket etti ve parlayan şimşek gibi Hemedan'a geldi. Hükümdarların ve sultan Tuğrul'un zümresinden olan ordunun gırtlağı tutuldu. Başka herhangi bir şey düşünemediler. Onun hizmetine

katıldılar ve kulluk etmeye başladılar. Sultan Mesud savaşsız ve engelsiz saltanat tahtını ışıklandırdı. Onun devletinin reyhanı tomurcuklandı. Dünya halkı onun güvencesinde huzur ve rahatlık duydular.

Şerafü'd-dîn Ali Bin Recâ'i ondan sonra Davut'un devletinin veziri oldu. İzzü'd-dîn Harzemşah'ın kılıcı ki, -ona "Hanif öldü, faydalanın" demişlerdi- müsaade etmedi. Vezirlik işine kendini adadı. Onun büyüklüğü, aktarın koku yapmak için kullandığı misk gibiydi. Onun değirmeninin suyu kesildi.

SONUÇ

Türk tarihi içerisinde önemli bir yeri Selçuklular tutmaktadır. Büyük Selçuklu teşkilatında vezirlik önemli bir makam olmuş ve vezirler çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Vezirlerin her zaman sultanlara büyük destekleri olmuş ve önemli başarılara imza atmışlardır. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları dönemini incelerken vezirlerin çok büyük önem arz ettiklerini görmekteyiz.

1188 yılında Ebü'r-Recâ Necmeddin Kummî tarafından kaleme alınmış olan *Târîhu'l-Vüzerâ,* Irak Selçukluları devlet teşkilatı ve vezirleri hakkında bilgi veren ve ayrıca İran yazıcılığı içinde en ehemmiyetli eserlerindendir. Kıvâmü'd-dîn Ebû'l el Kasım Dergiezînî'nin ikinci vezirliğinden başlayarak Azizû'd-dîn Kaşî'nin vezirliğinin sonuna kadar olan önemli devlet adamı ve vezirlerinin hayatlarını ve faaliyetlerine yer veren eser o döneme ışık tutan önemli Farsça bir eserdir. Bu güne kadar ülkemizde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları devlet adamları hakkında yapılan akademik çalışmalarda ya dilinin ağır olması ya da Türkçeye henüz tercüme edilmemiş olmasından kaynaklı *Târîhu'l-Vüzerâ* adlı bu eserden yararlanmamışlardır. Yapmış olduğumuz bu çalışmanın ile bu alandaki noksanlığı gidermek ve bu önemli eseri bu alana kazandırmak için önemlidir.

Irak Selçukluları vezirleri Kıvâmü'd-dîn Ebû'l el Kasım Dergüzînî ve Şerefü'd-dîn Ali Bin Ebî El-Recâ'i hakkındaki kısımları Türkçeye tercüme edilen çalışmamız sonraki dönemlerde yapılacak bu alandaki çalışmalara ışık tutacaktır. Bu iki önemli vezir ile ilgili bölüm İçerisinde o dönemin önemli olayların yanı sıra diğer devlet memurları, melikler ve emirler hakkında da önemli bilgiler yer almaktadır.

KAYNAKÇA

ADIGÜZEL, Adnan, *Abdulmümin B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti,* Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

AFSHAR, G.H. Sadrı, *Farhang Moaser,* Farhang Moaser Publishers, Tahran, 1378.

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular,* (Çev. E. N. Necef-A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

AHMED B. LÜTFULLAH, *Câmiu'd-Düvel –Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

AHMED B. MAHMUD, Bursalı el-Mevlâ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Nşr. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat Yayınları, (1. Basım), İstanbul, 2011.

AKDEMİREL, Sevgi Kübra, *Selçuklu vezirleri (Dustûru'l-Vüzerâ'ya göre),* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2017.

AKÎLÎ, Seyfeddîn Hacî b. Nizâm Akîlî, *Âsaru'l- Vüzerâ*, (Tsh. ve Telif: Mîr Celaleddîn Hüseynî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahran, 1337.

ALASLAN, Hamdi, "İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 98, İstanbul, 1995.

ALPTEKİN, Coşkun, "Aksungur", *DİA*, c. II, ss. 296.

ALPTEKİN, Coşkun, "Atabeg", *DİA*, c. IV, ss. 38-40.

ATEŞ, Ahmet, "Bâtınî", *İA*, c. II, ss. 340-342.

AYAZ, Fatih Yahya, "Abbâsîlerden Mısır'da Kurulan Hanedanlara Vezirlik Müessesesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 28, İstanbul, 2012, s. 131-132.

AYAZ, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA,* C. XLIII, İstanbul, 2013, ss. 79-82.

AYKAÇ, *Mehmet, Abbasî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar [132-232/750-847],* TTK Yay., Ankara, 1997.

BARDAKÇI, Veli Vehbi, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", *İstem,* S. 32, 2012, s. 311-312.

BAYRAKÇI, Hasan Hüseyin, *Yönetenlerin yönetimi: Türk Yönetim Tarihinde Vezirlik Müessesesi,* NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2021.

BEDİRHAN, Yaşar, *Ortaçağ Tarihi*, Eğitim Kitapevi, Konya 2007.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân,* (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut, 1403, (Türkçe terc, Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. El-Hasan, *Tarîh-i Beyhakî*, (Neşr: 'Azîzûllah Alizâde), (Çap-ı Dovvom= 3.Baskı), İntişarat-ı Firdevsî, Tahran, 1389.

BOWEN, Harold, "Bazı Erken Dönem Selçuklu Vezirleri Hakkında Notlar", *Tarih Okulu Dergisi*, S. VIII, 2010, ss. 141-149.

BUNDARÎ, Kıvâmüddîn Ebû İbrahîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el- Bundarî el-İsfahânî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra,* (nşr. M, Th. Houtsma), Leiden, 1889, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* TTK, Ankara, 2016.

BUNDARÎ, Kıvâmüddîn Ebû İbrahîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el- Bundarî el-İsfahânî, *Zubdat al- Nusra va Nuhbat al-Usra (Târîh-i Silsile-i Selçûkî*), (Nşr. Muhammed Hüseyin Celilî), Tahran, 1978.

CLAUSNER, C. L., *Dîvânsalarî der 'Ahd-i Selcûkî (Vezâret der 'Ahd-i Selcûkî),* (Frs. Trc. Yakub Ajend), İntişârât-ı EmîrKebîr, Tahran, 1343.

CÛZCÂNÎ, Minhac-ı Sirac el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Selçuklular),* Taşhan Kitap, (trc. Erkan Göksu), Tokat, 2011.

CÜVEYNİ, Ata Melik Alâü'd-dîn b. Bahâü'd-dîn Muhammed b. Şemdü'd-dîn Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, c. III, (Neşr. Muhammed b. Abdu'l-Vahhâb Kazvînî), Leyden, 1916.

ÇAYCI, Ahmet, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İz Yay., İstanbul, 2008.

ÇETİN, Osman, "Horâsân", *DİA*, c. XIII, ss. 234-241.

DEMİR, Mustafa, "İslam Ortaçağ'ında İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2007, ss. 255-273.

DEMİR, Mustafa, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya Kitabevi, Sakarya, 2004.

DENİZ, Ahu, *"Habîbü's-Siyer Adlı Eserin Selçuklular İle İlgili Kısmının Çeviri ve Değerlendirilmesi",* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2016.

ERTAŞ, Kasım, "Fâtımî Devleti'nin Yönetimde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Rolleri", *Şırnak Üniversitesi İ.F. Dergisi*, C. VIII, S. 17, Şırnak, 2017.

ESİR, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh,* (çev. Abdülkerim Özaydın), VIII, Ocak Yayınları, İstanbul, 2016..

ESİR, İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh* (el-Kâmil Fî't-Târîh Tercümesi) I-X, (Trc. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy ve diğerleri), Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2008.

FAİRBANKS, Stephen, "The Tarikh al-Vuzara: A History of the Saljuq Bureaucracy", *PhD dissertation, University of Michigan,* 1977.

FAZLULLAH, Reşîdüddîn, *Camiü't-Tevarih (Selçuklu Devleti)*, Selenge Yayınları, (trc. Erkan Göksu, Hüseyin Güneş), İstanbul, 2010.

GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.

HANÇABAY, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde vezirlik,* Uludağ Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2016.

HÂNDMÎR, Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâliddîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseynî Şîrâzî Hândmîr, *Dustûru'l-Vüzerâ*, Nefisi Sait, İkbal Matbaası, Tahran, 1976.

HASAN ENVERÎ, *Istılahat-ı Dîvânî Dovre-i Gaznevî ve Selcûkî,* Kitaphâne-i Tahûrî, Tahran, 1355.

HÜSEYNİ, Sadreddîn Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, TTK, (trc. Necati Lugal), Ankara, 1999.

İBN-İ HALDUN, *Mukaddime,* I.Çev: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul, 1983.

İBNÜ'L-ADÎM, Kemâleddîn İbn Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi-Seçmeler),* (Çev. notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK, (2. Baskı), Ankara, 1989.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebu'l-Muzaffer Yusûf b., *Mir'atü'z- Zamân fî Târîhü'l-Âyân (Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular),* (Seçme, Trc. Ve değerlendirme: Ali Sevim), TTK, Ankara, 2011.

İKBAL, Abbas, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-u Selcûkî,* (Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka'), İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran, 1338.

İLVAN, Erdi, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri,* Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2013.

KAFESOĞLU, "Selçuklular", *İA*, MEB, X, İstanbul, 1980, ss. 353-416.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Nizâmülmülk", *İA*, c. IX, 1964, ss. 329-333.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010.

KANAR, Mehmet, *Türkçe-Farsça Sözlük,* Say Yayınları, İstanbul, 2013.

KARAOĞLU, M. Cevat, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri,* Van Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2011.

KAYHAN, "Hüseyin, Irak Selçukluları Tarihi 1. Kuruluşundan Sultan Mesud'un Saltanatının Sonuna Kadar (1119-1152)", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 104, Ekim 1996, ss. 103-131.

KAYHAN, Hüseyin, "Irak Selçuklu Devleti", *İslam Tarihi ve Medeniyeti -10/ Selçuklular,* Ed. Yusuf Ayönü – Mehmet Ersan, Siyer Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 145-167.

KAYHAN, Hüseyin, "Irak Selçukluları Devrinde Hemedan'da Bir Türkmen Beyliği: Perçemoğulları (1158-1258)", *İraniyat Dergisi,* C. 4, 2019, S. 4, ss. 65-74.

KAYHAN, Hüseyin, "Irak Selçukluları'nda Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında," *Cihannüma Tarih ce Coğrafya Araştırmaları Dergisi* , vol.4, no.2, ss.1-14, 2018.

KAYHAN, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001.

KAZICI, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (5. Baskı), MÜİF Yayınları, İstanbul, 2003.

KAZVİNÎ, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr Müstevfî-yi Kazvinî, *Târîh-i Güzîde,* (Neşr. Abdulhüseyin Nevayi), TTK, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara, 2018.

KİTAPÇI, Zekeriya, "Türkan Hatun ve Selçuklu Prenslerinin Mücadeleleri", *TDTD*, VI/61, İstanbul, 1992.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya, 1998.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, c. II, Konya, 1999.

KOCA, Salim, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri,* Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

KOCA, Salim, *Selçuklularda Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, "Dîvân" (Memlüklerde), *DİA*, c. IX, s. 383.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, Akçağ Yay., Ankara, 2012.

KÖYMEN, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD,* II/ 2-3, Ankara, 1964, 303-380.

KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I –Kuruluş Devri-,* (4. Baskı), TTK, Ankara 2011.

KÖYMEN, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III –Alp Arslan ve Zamanı-,* (5. Baskı), TTK, Ankara, 2011.

KÖYMEN, M. Altay, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *TAD*, IV/6-7, Ankara, 1966, 1-100.

KÖYMEN, Mehmet Altay, "I Tuğrul", *İA*, 12/II cilt, s. 16-17.

KÖYMEN, Mehmet Altay, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irâk Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmûd'un Vassallık Münasebetleri", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan, *Maarif Basımevi*, İstanbul, 1955, ss. 131-136.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *İkinci İmparatorluk Devri*, TTK, Ankara, 2011.

KUMMÎ, Ebü'r-Recâ Necmeddin, *Târîhu'l-Vüzerâ*, Küşiş Muhammed Taki Danişpejuh, Müessese-i Mütalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, Tahran, 1363.

KURPALİDİS, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev. İlyas Kamalov), Ötüken Yay., İstanbul, 2007.

LUTHER, Kenneth. A., "A New Source for the History of the Iraq Seljuqs: The Tarikh al-Vuzara", *Der Islam*, 45 (1969), 117–128.

LÜTFULLAH, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel–Selçuklular Tarihi I (Horasan, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları),* (Nşr. Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK, Ankara, 2007.

MÎRHÂND, Mîr Muhammed b. Seyyîd Burhâneddîn Havendşâh, *Târîh-i Ravzatü's Safâ*, I-XI, Çap-ı Pîrûz, Tahran, 1339.

MİRJAFARİ, Hosein, "İsfahân'da Bulunan Melikşâh, Nizâmü'l-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat", *XII. Türk Tarih Kongresi*, c. II, Ankara, 1999, ss. 620-626.

NİZAMÜ'L-MÜLK, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, (Çev. M. Altay Köymen), TTK, Ankara, 1999.

OCAK, Ahmet, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *TA*, c. V, Ankara, 2002, ss. 721-727.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları,* Türk dünyası Araştırma Vakfı, (4. Baskı), İstanbul, 2001.

ÖNGÜL, Ali, *Irak Selçukluları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2018.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", *DİA*, C. XLIII, İstanbul, 2013.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Enûşirvân b. Hâlid", *DİA*, c. VII, ss. 359-360.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Hasan Sabbâh", *DİA*, c. XVI, ss. 347-350.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizamiye Medresesi", DİA, c. XXXIII, ss.188-191.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", DİA, c. XXXIII, ss. 194-196.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultân Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), TTK, Ankara, 1990.

ÖZDEMİR, Mehmed, "Muvahhidler", *DİA*, 31. Cilt, İstanbul, 2006, ss. 410-412.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *SÜTAD*, S. 24, Konya, 2008, ss. 315-367.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "İsfahan", *DİA*, c. XXII, ss. 497-502.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, c. XXVIII, ss. 177-180.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Selçuklular", *DİA,* C. 36, ss. 388-389.

ÖZTÜRK, Murat, *Irak Selçuklu Devleti, Atabegleri,* Bilge Kültür-Sanat, İstanbul, 2019.

PALABIYIK, Hanefi, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler - Devlet ve Saray Teşkilatı*-, Araştırma Yay., Ankara, 2002.

PALABIYIK, M. Hanefi, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002).

PİYADEOĞLU, Cihan, *Güneş Ülkesi Horâsân-Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul, 2012.

RÂVENDÎ, Ebû Bekr Necmüddîn Muhammed b. Alî b. Süleyman er-Râvendî, *Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* (nşr. Muhammed İkbal), London 1921 (trc. Ahmed ATEŞ), I,TTK, Ankara, 1957.

SEVİM, Ali, *"İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485/1038-1092)",* Makaleler, c. II, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın- Süleyman Özbek), Berikan Yay., Ankara, 2005.

SEVİM, Ali, *"Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III-Sultân Melikşâh Dönemi",* Belgeler, XX/24, TTK Yay., Ankara, 1999.

SEVİM, Ali, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

SÜMER, Faruk, "Arslanşah".*DİA, III,* s. 404-405.

SÜMER, Faruk, "Irak Selçukluları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 36, İstanbul, 2012, s. 387.

SÜMER, Faruk, "Pehlivan", *İA,* C. 34, s. 221-222.

ŞİMŞİR, Mehmet, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2015, ss. 68-79.

TANERİ, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", *TAD*, V/8-9, Ankara, 1967, ss. 75-187.

TANERİ, Aydın, "Dîvân" (Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklularında), *DİA,* c. IX, ss 383-385.

TIKTAKÂ, İbnü't-Tıktakâ, *El-Fahri (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi*, (trc. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.

TOKAN, Özgür, "Sultan Sencer Dönemi (1118-1157) Selçuklu Vezîrleri", *Bayburt Üni. İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi,* S. 1, Bayburt, 2018, ss. 147-164.

TOKAN, Özgür, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Dîvân-ı Âlâ*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2015.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1980.

TURAN, Refik, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", *TA*, C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, ss. 151-168.

TURAN, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB Yay., İstanbul, 1995.

ÜZÜM, Üzüm, "Kirâmen Kâtibin", *İA,* C. 26. s.s. 59-60.)

YAĞLI, Ali Rıza, *Timurlu Devleti'nde Vezirleri ve Vezirlik Kurumu,* Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tazi, Ankara, 2014.

YAZICIZADE, Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi],* (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Emirü'i-ümerâ", *TDA*, 11. Cilt, İstanbul, 1995, s. 158-159.

YİĞİT, İsmail, Murâbıtlar, *DİA*, 31. Cilt, İstanbul, 2006, s. 152-155.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2007.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, C. I, (Mütercimi: Zeki Megamiz-Naşiri: Mümin Çevik), İstanbul, 1971.

EKLER

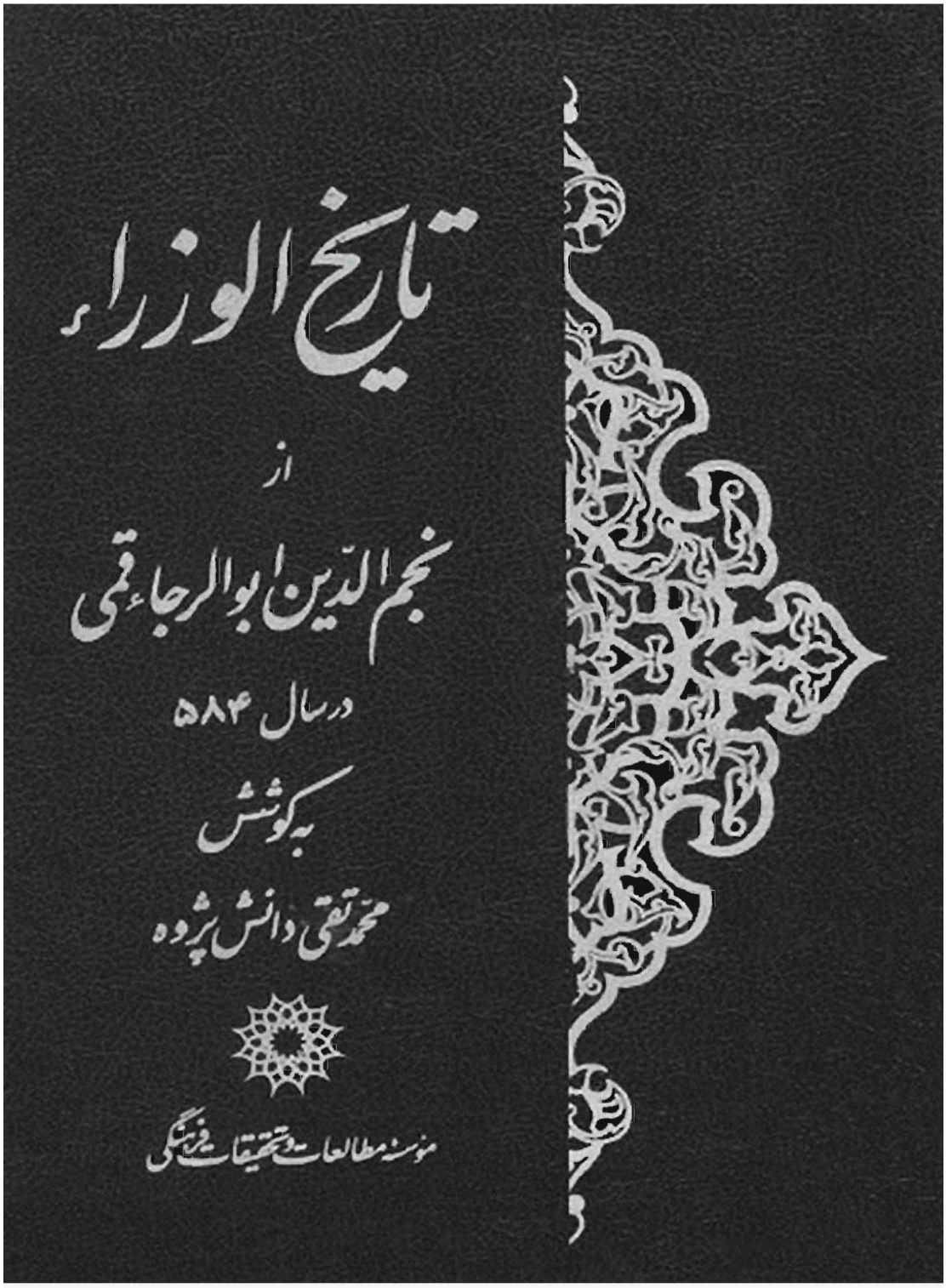

Târîhu'l-Vüzerâ'nın Kapağı

وزارت قوام‌الدین ابوالقاسم (۱)

الحمدلله ذی‌الحکمة البالغة والنعمة السابغة، وصلوته علی نبیه محمد وآله‌الابرار واصحابه‌الاخیار.

نفاذ حکم دوستان در طریق مروت، و فتوت، زیادت‌تر از حکم پادشاهان جبار است، و فرق ظاهر است میان رغبت و رهبت.

غرض از این تسبب آن است که دوستی عزیز برمن اقتراح کرد که برمنوال نفثة‌المصدور، تألیف وزیر شرف‌الدین‌انوشروان بن‌خالد، قدس‌الله روحه، تصنیفی سازم، و ذکروزرای اصحاب مناصب که بعد از این بوده‌اند، براسماع معاصران خویش عرض کنم، «شئت ام ابیت» حکم او را امتثال نمودم، و در این مختصر شرح کردم نصوص حکایات را چنانکه دیده بودم و شنیده نقل افتاد. توقع از مکارم اخلاق دوستان، کثرهم‌الله آن است‌که آن را به‌عین‌الرضا نگرند، و اگر برهفوتی واقف شوند، از آن تجاوز (۲ ر) کنند، تا به سنت مقابل شود.

استاد شرف‌الدین انوشیروان، ختم نفثة‌المصدور، به حادثهٔ قوام‌الدین ابوالقاسم، نورالله ضریحه، کرد، بی‌آنکه وزارت سلطان سنجر را، و وزارت دوم او را شرحی مشبع داده چون برتلفیق این مختصر عزم مصمم شد؛ ضرورت است احوال قوام‌الدین در وزارت سلطان سنجر، و وزارت عراق در کرت دوم

Târîhu'l-Vüzerâ'nın Kıvamü'd-dîn Ebu'l Kasım Dergüzînî ve Şerefü'd-dîn Ali Bin Recâ'î Hakkındaki Kısmı

که «العود احمد» بود باز کردن، و بندی از آن نمودن.

سلطان سنجر را از قوام‌الدین وقعی تمام در دل بود، او را یگانهٔ روزگار، و روزکار دانست. عکس اقبال شاهنشاهی برروی آینهٔ دوستی او افتاد، و نوبت عزل او چون ناخن به‌سر آمد. او را از عزل خود نقصان نبود. تاریکی شب روشنی ماه را زیان ندارد. زر در خاك نپوسد، و رنگ بنگرداند. بازرا جهت‌عزت دربندند. خورشید و ماه را که جهان افروزند، کسوف و خسوف بود. روزگار (۲ پ) همه روز روشن نباشد، یك نیمه ظلمات شب باشد.

سلطنت عراق برسلطان طغرل تقریر کرد، ملك داود و اتابك اقسنقر را روی از آن قرار لقوه زده شد. کرباس دروغ زن به تزویر، دیبای ملون نموده بود. وزارت سلطان سنجر را متقلد شد، و وزارت سلطان طغرل خود مقلد بود. در دست مشرق، از هلال او دست ورنجن آمده و در گوش مغرب از ثریای دولت او گوشواره، از نفحات عنایت سلطان سنجر ریاحین دولت او تروتازه گشت.

«نصیرالدین محمود بوتوبه»، که وزیر سلطان سنجر بود، معزول شده او را با آنکه در فضل و هنر «مشارالیه» بود، به‌خانه فرستاد، تا چهرهٔ حال او، که چون نارنج سرخ بود، چون ترنج زرد آمد.

«ظهیرالدین ثقب عبدالعزیز خراسانی» نایب وزارت خراسان شد، به‌قرار آنکه چون در عراق ثبات دولت نادیده آمد، قوام به خراسان رود، و در عراق نایبی نصب کند. (۳ ر)

به حکم آنکه کار نصیرالدین چون زمین، از پیش و از پس معلق بود، در خدمت قوام‌الدین آمد، ردای تواضع بردوش افگنده، و لباس عزت وعظمت برکنده، التماس عافیت کرد، تا در زاویه‌ای بنشیند. او را گفت: ای نصیرالدین! کار سلطان اعظم سخت خلق

کرده بودی، رونق دیوان او رونق آفتابی بود که به مغرب فرو می‌رود. اگر سال دیگر براین منهاج بماندی، خرقهٔ حیض شدی. نصیرالدین را در عزل، مجال سخن نبود. طاس را چون درست بود، طنینی بأشد، چون شکسته شد، لال گردد. کمان را چوزه برگیرند، پارهٔ چوب باشد. بی‌شراب مستی محال بود.

نصیرالدین ساعتی چون سلحفاة بی‌آواز شد، بعد از آن‌گفت: از عاقبت می‌ترسیدم، و از سر می‌اندیشیدم، که امرای حضرت خراسان، هر یکی علمی برپای کرده‌اند، واستیلا یافته. قوام‌الدین دو سه کرت تکرار کردکه وزیر وسر. وزیروسر (۳ پ) تا بدین‌حد تهور کس ندیده بوده سرفرا قضا داد، و ترك ترك خود بگفت. متهور سر برکف دارد؛ نه گندنا است، که چون رفت، باز آید، نه موی است که چون بتراشند بازروید. مردم نه شمع است که از گردن زدن صلاح پذیرد. مرگ نه چیزی است که آنرا امتحان توان کرد. کسی را بر سر خویش خشم نباشد، و وقت حادثه به آنچه در وزارت تمکین داشت، چه سود کرد. شعر:

فما یدعی من جبر عدوة داحس فلم ینج منها یابن وبرة سالماً

طرفه آن است که نصیرالدین که طلب عافیت می‌کرد، و خلقی کار وقایهٔ سر خویش می‌دانست هم سردرباخت، و او را شکلی نامحسوب پیش آمد.

حکایت او آن است که، سلطان اعظم، پس از وزارت، اشراف بروی تقریر فرمود، او آن مثل یاد کرد که متصرف چون درزی باشد، روزی اطلس دوزد(۴ ر) و روزی کرباس. همچون باز باشد، وقتی بر سر مردار نشیند، و وقتی بردست ملوك. دانست که بدر چون هلال شود، عیبی نباشد. بلبل همه روزی بر سر گل ننشسته بود، مباشرت آن منصب به بستر بازگذاشت، او را در اشراف برآن داشتند که قصد امیر اجل اختیارالدین جوهر خادم کرد، که در آن ملك سلطان دوم بود.

امیر اسفهسالار قماج و جماعتی امرا، در این معنی بدست او مار گرفتند. در این حال اضافت نصیرالدین با امیر اجل، اضافت پشه بود با پیل. در عهد اسلام نشان نتوان داد که قاهرتر و صاحب قران‌تر از او ازحبشه بیرون آمد. سواد چشم روزگار بود، ودیگر امرای بیاض، برروی زمانه، خال دلربا آمد. سیاهی او سیاهی لب بود که پسندیده و نیکو باشد. امرای‌ترك را ازخواجهٔ حبشی چنان زینت باشد، که‌روی وبناگوش را از زلف سیاه. اگرسیاهی به‌همین رنگها نبودی، شمار(۴ پ) دارالخلافه مقدس و خطبای روز آدینه نیامدی. اختیارالدین در لطافت[۱]...

سلطان به چه طریق به مهمان شاید آوردن؟ گفت: این راه مرا باید رفتن؛ این سخن کوتاه کن، و به برگ مهمان مشغول‌شو.

تا دیگر روز امیر علی چتری از شرف خدمت یافت. به هزل گفتن جولائی کرد، از دم دامی بازگسترد، و در نردزیادی بی‌نقش برخواند. گفت: مرا خمار است، شیشهٔ شراب خواست تا خمار شکند. سلطان را گفت، دو غلام جهت پیش‌کش خداوند خریده‌ام که «ولدان‌مخلدون» را برجمال ایشان رشك آید. آنچه در خزینهٔ من بود به بهای این دو غلام هزینه شد. چون خداوند عالم، بندهٔ خانه را تشریف فرماید؛ جان شیرین بر سر آن دو غلام نهم و پیش‌کش کنم. در عقب این سخن سوگند (۵ ر)، مغلطه داد، که همین ساعت سر بنده به ثریا رساند، یا بنده حلقهٔ بندگی در گوش فلك کند، و ذکر این عاطفت، برصفحات روزگار باقی ماند. در این معنی اطنابی و اسهابی نمود.

سلطان فرمود: امروز «میقات یوم معلوم» است، به‌استماع مناظره مشغول خواهیم بودن. امیر علی گفت: این مناظره اگر

۱ــ دو سطری در اصل سفید است.

روز دیگر بود هم روا باشد، روز نیك به روز بد نشاید داد.

سلطان بر نقش این تخته واقف نبود، پنداشت بدان غلامان که او به‌تمویه نمود، سراپردهٔ اوروضهٔ رضوان‌خواهد شدن، وبهشت برین برای عرض خواهند کردن. بدین هوس برنشست که به مهمان او رود. چون به‌خیل خانهٔ امیر اجل رسیدند، گفت: خداوند جهان باور داشت که مرا مالی هست، که بدان غلام خرم سنگین‌بها، یا بربدیهه مهمان کنم. امروز از مطبخ من دودنیامد. اگر در خیل خانهٔ من دودی باشد، از دل خیل تاشان گرسنهٔ من (۵ پ) برآمد، که نواب دیوان اعلی ایشان را کفافی[۱]...

نعمت و اموال بی‌نهایت کند، و آن ریش که ندارد بجنباند. از پیش‌کس فرستاده بود تا امیر سرراه‌آمد، و درپای اسب سلطان افتاد.

در جمله، سلطان را در وثاق امیر اجل فرود آورد. برگی فراوان آوردند، و امیر علی چتری، هر ساعتی بوقلمون‌وار به رنگی دیگر برمی‌آمد، و شقایق‌وار به هزل و بازی کار می‌فرمود. هر مطرب را که در آن خرابات بود، زیادت از مطربان سلطان حاضر کرد. پنداشت که برفلك رفت، و نسر طائر را به تیر زد، و نسر واقع‌را دستگیرکرد. گفت: امروز خاك خانهٔاین نیم‌سوخته برآسمان خواهم انداختن. سلطان را گفت این کنیزکان مطربه که ثقةالدین دارد در هیچ دولت کس نداشته.(۶ ر) فرمود تا همه را حاضر کرد. گفت: گوشواره جهت نوروز باید. به‌نوای چنگ، جنگ و مناظره از میان برداشت.

ثقةالدین را سی چهل خانه از آن کنیزکان مطرب بود که هیچ وزیر و صاحب طرب را نبود. مرد را چون زن یکی باشد، چون زن

۱ــ دو سطری در اصل سفید است.

حائض شود، او چون خرگوش حائض باشد. همسایه را بـه‌گناه همسایه نتوان گرفتن. امیر اجل چندان نعمت پیش‌کش کرد، که چشم مردم خیره ماند. هر مقراضی که درخزانهٔ اوبود، به‌مقراض پاره پاره کرد؛ و هر تخت جامه که یافت، دروجه پیش‌کش تخت اعلی رفت.

سلطان به‌حال رضا باز آمد. کس فرستادند، و نصیرالدین را خواندند، گفتند: آنچه تو گفتی محض شفقت بود، سلطان آنـرا پسندیده داشت. اکنون سلطان به‌حال رضا بازآمد، ترا بـا امیر اجل صلح بباید کردن. شراب آن خم خانه سرکه شد. نصیرالدین نه دست برد، و نه عذر را شکست، (۶ پ) آب‌بودکه می‌جنبانید، از آن زبده‌ای حاصل نیامد.

امیر اجل از وحل آن رفع چنان بیرون آمد که پای او تر نشد. ماه را از هول رعد خسوفی نباشد. نصیرالدین به عذر بـا میان آمد، اما بنابر رنگـ می‌نهاد. تیر که از مجروح بیرون آرند، پتر از آن کار کند که آنگاه که کارگر آمد. مرد که در دریا افتاد، دامن برگرفتن او چه سود دارد. سوختهٔ دوزخ را مرهمی نباشد. هرکس که سنگـ برآسمان اندازد، برروی وی افتد.

نصیرالدین جهت شربت، شکر در آب شور می‌کرد.

امیر اجل عذر قبول کرد. چون شیر شرزه بود که دندان نه از خنده نمود، رعد بود که به‌برق خنده زند، و صاعقه آرد. مار را پشت نرم بود، ولکن زهر افشاند. شمشیر که افروخته‌باشد، بهتر بر بود. بسیار سختی باشد که به‌تعجب مردم را بخنداند. نوازش نصیرالدین سر بریده بود، در طشت زرین.(۷ ر)

امیر اجل بعد از روزی چند اجـازت سلطان حـاصل کـرد. نصیرالدین و پسرش را مقید فرمود. تخت ایشان بند شد. ایشان را در قلعه هلاك کردند، و روزگار دولت ایشان چون رهبان پلاس پوش آمد. روشنی چشم ایشان روشنی چشم نابینا شد.

این حکایت بدان سبب کرده آمد که، آن‌کس که طلب عافیت می‌کرد، چون قضا نافذ شد هم، خلاص نیافت. خاتمت کار قوام‌الدین، و عاقبت کار نصیرالدین که از تصاریف روزگار هراسان بود، و در اغلب اوقات برکرانهٔ «ازجی کمایجی» می‌خواند، قتل بود.

عجب آن است که، ثقةالدین ابوجعفر ابوالاشفع را هم آخر بدان قلعه بردند که نصیرالدین را بردند، و بیرون نیامد. چاه به‌اندازهٔ خویش باید کندن. هرکس آن درود که کارد. محنت پیوسته برسرمعروفان آید. میوهٔ درخت‌دولت، آیدکه سرنگون(۷ پ) باشد و برگ‌ها مستقیم. در کارزار، سنان بیشتر شکند که زج. آن‌کس که بسیار دود، بسیار افتد. مجهولان در حمایت خمول باشند. شتر را که جرب باشد، از کشتن ایمن بود. باد چون خوار باشد، آتش زیادت کند، چون قوی باشد آتش بنشاند. به‌بادی که دانه و گاه به‌هم برد، خرمن برنشاید فشاندن. کفایت مرد در حادثه، بیشتر بادید آید که در عمل. مشك را چون بسایند، بوی بهتر بود. عود را تا نسوزند بوی برنیاید. در از جهت عزت سفته شود. سنگ بردرخت، جهت‌میوه اندازند. شاخ‌درخت‌آنگاه‌نیکوتر باشد، که آن را باد بجنباند. گوشمال پادشاه، چون قصد جان نکند، تفاخر بود. بسیار گوش را، گوشواره ریش کند، وبسیار دست را، دست‌آور نجن. پادشاه باید که جانب خدای تعالی را مراقبت کند، و عقاب او، چون بردالورد باشد، (۸ ر) که سودبیش کند که زیان.

نصیرالدین عمری به خویشتن‌داری بسر برد، آخر کار حرکتی بدین صفت خارج کرد. نعوذبالله من‌الساکن اذا تحرك. خصومت کردن با امیر اجل از عقل دور بود. «اذجاء القضاء عمی‌البصر».

او چون از وزارت معزول شد، متهورتر بود که در وزارت. چون مرغ بود که بپرد، سر به پیش دارد، چون برزمین رود سر

برافرازد. ندانست که به‌رسن آن جماعت که با وی متفق بودند، فراچاه نتوان رفتن. رسن عنایت پادشاه هم، رسن آفتاب آمد، که بدان برآسمان نتوان رفتن.

امیر علی چتری، اگرچه هزل گفتن پیشه کرده بود، براسباب عنایت و کفایت، وقوفی تمام داشت. وقتی با امیر اجل عنان بگردانیده بود، چون بط به‌وی برمی‌گذشت. تبر دو سر بود. چون دام بود بند بربند. بردوستی و دشمنی او اعتماد نبود. پوست سگ، دباغت نپذیرد.(۸ پ) بدعهدتر از روزگار بود. چون چنگ، ده زبان گویا داشت، و چون نای هفت چشم.

با سلطان نرد می‌باخت؛ دست‌برد او را بود. سلطان را گفت: اگر آنچه بردم همین ساعت ندهی، دو موکل از آن امیر اجل به‌سر تو آرم، تا به‌وجه حجت بستانند. سلطان او را زجر کرد. گفت به‌خاك پای خداوند جهان که این معنی به‌بازی نمی‌گویم، زر این ترازو که اینجا است، به سرای امیر اجل است. صد فصل نکایت، برابر این سخن نبود. این تخلیط هم بر هیچ نیامد. سیاهی از چشم نشاید شستن. برق اگرچه قوی بود، آسمان را نسوزد. شمشیر او صورت مردی که بر سپر بود هم مجروح نکرد. آب رود چون بسیار باشد، به‌هیچ مردار رنگ بنگرداند. دریا به هیچ سرما فسرده نشود.

آمدیم به حدیث قوام‌الدین حد بزرگواری آن بود که او به خویشتن دید. ستاره‌های آسمان بردست کس نیفتد. خورشید(۹ ر)و ماه در دامن نشاید گرفتن. آبی به‌رنگ آسمان، باروی وزارت سلطان سنجر آورد، چون آب بهشت که در آن کدری نباشد. تمکین و رونق او چنان بود که گفته‌اند: سبق من قبلهٔ واتعب من بعده. شیر شرزه بود، و عالمیان شکار او. آتشی بود هایل، که سمندر از آن ذره‌ای نیارست خوردن. همای دولت بر سر او پرباز کرد. طاوس اقبال بر سر او جلوه‌گر آمد. در بام

دولت او، در اول شام، بام برمی‌آمد. از سعادت پرگـار بـرکار نهاد. علم آستین وزارت بود. مروت او در میان خسیسان تنگ‌ـ چشم همچون برق بود در میان ابر. و آب عطای او گردنخل بنشاند. دستار دار، کلاه دارتر از او نبود.

بزرگان دولت و ارکان حضرت سغبهٔ او شد. سمن او بودند و او صنم ایشان. همهٔ حربای دولت او شدند بـا وجود، او چـون جهودان، روز شنبه بی‌کار (۹ پ)آمدند، همه‌راچون خامهٔجاروب، جهت مذلت خاك رفتن در هم بست. همه چون ماده شتر بودند، که سوی پوست بچه، که پر از کاه کنند، قـانع شود، ایشان را علت نقرس ودق می‌دانست، که در یکی نان کم بـاید دادن، و در یکی آب. متصور او بود که از ایشان نه خمیر آید و نه فطیر. همه را چون جرعه دور افکند. جماعتی را که تعرض رسانید، ایشان را بصل گنده می‌دانست، که در دیگ‌ـ از آن ناگزیر باشد. گندنارا هم جهت‌کاری کارند وپرورند. برخوان، تره هم بکار آید. تصدر برایشان عیب‌نبود. برستارگان‌بدانکه روشنایی‌ایشان ازروشنایی ماه کم باشد، نقصانی ظاهر نشود، اگرچه او در احتشام، آکنده‌تر از نار بود. تهی‌دستان را در حساب باید گرفت. شمشیر آنگه برد که برهنه بود. مار خرد، بتر هلاك کند، تیر تـا ضعیف نباشد، کارگر نباشد. کارزار به آهن کنند نه به زر. خورشید(۱۰ ر). از ذنب در کسوف افتد. چرغ تیز چنگال، از حباری عاجز آیـد. برالماس هیچ چیزکـار نکند، جز سرب، کـه از همه کمتر است. بسیار جای درنرد باشد، که نقش یکی بهتر از نقش شش باشد. ریشی را که گزدود باید، دودعود سودنکند. برف‌وباران راقبانمد بازدارد، نه اطلس واکسون. قوام‌لشکر به‌علمی بود که‌جماد است. زنبور را از نحافت میان، سستی نباشد. آن‌کس کـه پلنگ‌ـ تمام نکشد، موش مردار هلاك کند. آفتاب از دود تاریك نماند. پیل از پشه ضجر گردد. بسیار کار به سوزن شاید کردن، کـه به نیزه

نتوان کردن.

نوبت عظمت قوام‌الدین براوج فلك می‌زدند، اگرچه سر در سرکار کرد، پای برگردن مردان جهان نهاد. گردن زدن در عز، بهتر از بینی بریدن در مذلت. او راچون از اتابك اقسنقر، سنگ در دندان نمی‌آمد، با وی هیچ در دست نداشت. آتش، آتش نکشد. زهر(۱۰ پ) مار، مار را زیان ندارد. عماد غزنوی گوید در مدح او:

شعر

گردون تو می‌فرازی، چون خوانمت سحاب
سلطان تو می‌نشانی، چون گویمت وزیر
از مهر تو ستاند و از کین تو دهد
ابروی صبح و سمه و پستان صبح شیر

بعد از حادثهٔ قوام‌الدین هم عمادالدین گفت در حق جماعتی‌که دربارهٔ او تقصیر می‌کردند: اسب چون گرسنه شود سم بزمین زند و رکوع کند.

شعر

من به عهد قوام می‌گفتم
اینت دور خران بی‌خبران
بعد از آن خواجگان فراز رسند
که بدانند قدر پرهنران
قدر دور خران ندانستم
تا رسیدم به دور کون خران

زیرك‌وراق همدانی حکایت کرد، گفت: من به همدان همسایهٔ دیالم بودم، که خدمت قوام‌الدین کردندی. شبی به‌بغداد پیش ایشان رفتم؛ قوام‌الدین شراب می‌خورد، و کنیزکان مطرب انگشت‌های بلورشکل بردف و چنگ می‌زدند، ولحن موسیقار اظهار می (۱۱ ر) کردند. توقع آن بود که مسیح‌وار، احیای

مردگان کنند. دیالم، بربام نوبت می‌داشتند، و من با ایشان استراق سمع آن نشاط می‌کردم. در میان مستی، خواجه‌کنیزکی را گفت: او را منی‌بگوی. کنیزك‌کنیزکی دیگر راگفت: خواجه‌بادیه رفت،اورامنی‌بزن.قوام‌الدین‌این‌طیبت‌بشنید. بخندید،دستارچه‌در دست داشت می‌گردانید و می‌گفت: آن بخت کجا آوردم که مرا بگذارند تا زنده بادیه روم، و از میان ظلمات بیرون آیم. قوام‌الدین در این قضیت سنگ آسیا بود، که دانه را زیروزبرکند و بانك دارد. نیزه بود که جراحت می‌کند و می‌نالد، کمان‌بود، که چون تیر اندازد نعره برآورد، شراب‌خوار بود که روی ترش کند و لذت یابد.

چون سلطان سنجر به‌ری‌آمد، اتابك قراجه، ازفارس به‌سلطان مسعود پیوست، وامرای چند دیگر درخدمت تخت او شرط‌عبودیت بجای آوردند. با لشکری که از(۱۱ پ) زحمت آن، هامون کوه‌آسا نمود، به حدود همدان آمدند. سنگ خاره به دندان می‌گرفتند، و میخی در میان کاه می‌زدند، و ریگ بیابان و قطرهٔ باران می‌شمردند، وسنگی در دریا می‌افگندند، وآهنی سرد می‌کوفتند، و آب دریا زیر بالا می‌کردند، و زهری به گرو می‌خوردند، و با درفش طپانچه می‌زدند، و خاك برروی آسمان می‌افشاندند، و تیری به‌جرم‌خورشید می‌انداختند، ونقش‌کتابتی برآب‌می‌نوشتند، و تخمی در شورستان می‌افگندند، و شعاع آفتاب می‌پیمودند. می‌خواستند که آفتاب از مغرب برآرند، و در مقابل آفتاب مشرق دارند. گمان بردند که از ستاره‌ها آتش باز شاید گرفتن، و از مهتاب جامه شاید دوختن. ایشان را سیل می‌برد و خبر نداشتند. همچون فراش بودند که در آتش افتد.

سلطان سنجر از ری روی بدیشان نهاد. به ناحیت شاذبهی، از مضافات همدان، اتفاق(۱۲ ر) التقاءالفریقین افتاد. مخالب قضا، اتابك قراجه را دربود، به‌دست خصمان داد، و سه روز

محبوس بود. بعد از آن نشانهٔ سیاست شد. اشهب روز، و ادهم شب او را از سمند جهان نورد بیفگند. لشکر سلطان سنجر او را چنان گرفتند که مرگ کسی را وقت اجل درآمده باشد.

سلطان سنجر خورشید بود، که در همه کس رسد، و همه‌کس در او نرسد. سلطان مسعود به سلامت از میان معرکه بیرون‌رفت، بسیار هزیمت قائم‌مقام ظفر باشد. سلطان سنجر او را استعطاف فرمود، تا به خدمت آمد. ارانیه «باسرها» و بعضی از آذربایگان، در اعتداد دیوان او آمد. سلطان سنجر او را پدری مهربان بود، و او فرزند. کس سایهٔ خویش مجروح نتواند کردن، و هیچ‌کس دست خویش بدان دست دیگر نبرد. و چون شرط سابق است که در حق همه آنچه گفته‌اند، از مدح وهجو، یاد کرده‌اند. (۱۲ پ) و بیت دو سه، که از دام شرف‌الدین انوشیروان جسته‌اند، یاد کرده می‌آید، تا سخن از میل و محابا دور باشد. شرف‌الدین هجو به‌جان خریده است، نکایت او تاریکتر از سایهٔ شب بر هر آنچه دید افگند.

صارم‌الدین خیره گوید در حق قوام‌الدین، شعر:

آن به که خردمند غم زر نخورد
وزبهر درم آب رخ خود نبرد
در زاویه‌ای نشیند و می‌نگرد
تا دولت در کزینیان درگذرد[۱]

مسعود کنانی جرباذقانی، از مشاهیر دولت بود، و ازنبرات زبان او، اصحاب مناصب را سلامت کمتر بود. به‌هجو گفتن، او را مشهورتر از اسب ابلق دانستندی. در حق تو امری گفت، شعر:

به ترک درگه و دیوان بگفتم
نگویم بعد از این بازید و با عمر

۱ـ درهامش آمده: تا دولت و بخت بریشان گنرد.

بـه کـنجـی درنشینم تـــا ببینم
به ملك اندر اولوالامرو الی‌الامر

بعدازحادثهٔقوام‌الدین هم‌منقطع نشد. به‌برکات‌ازدرگزین، چهار وزیر دیگرخاستند، که‌چون چهارطبایع، جهان را آرایش دادند.

و پسران قـــوام‌الدین (۱۳ ر) جلال‌الدین و قـوام‌الـــدین و یکـی بـرادر زنش عمـادالـدیـن ابـوالبـرکـات ، و یکـی پسر خـــواهرش شمس‌الدین ابـــوالنجیب. در گـزین آشیانـهٔ وزارت و چمن سروروان سروران ملك شد. اگر شکل روزگـار قوام‌الدین براطباق احداق مردم مصور نبودی، از دیگران استعداد وزارت ندانستندی. شمعی بود که از آن چند چراغ بازگـرفتند. چون در وزارت، از درگزین مـی‌گـزیـدند، آن بقعه، درگـزین می‌بایست خواندن، نه در گزین. مدتی کار مردم آن ناحیت، شگرف و ژرف بود. وزرا سهیل بودند، و درگزین یمن.

در آن وقت که قوام‌الدین از وزارت سلطان محمود معزول شد، بر شرف‌الدین انوشیروان تقریر فرمود. مسعود کنانی، به خلاف آنچه گفته بود، این دو بیت گفت، و چون قوس‌قزح و پلنگ دو رنگ شد، شعر:

ای دریغا کـه خواجه بـوالقاسم
رفت و نـوبت بـدین مباحـی داد
همچو مستی که بی‌حریف بمانـد
دوست‌کامی،فراصراحی‌داد(۱۳پ)

بر ساغر اعتماد نباشد. مردم وقتی ساخط باشند، و وقتی راضی. دل وقتی چون آسمان صافی باشد، و وقتی برآن میغ.

عجیب‌تراز این‌آن‌است که،قاضی ابوبکر ارجانی‌که درروزگار خویش «نسیج وحده» بود، به شرف‌الدین انوشیروان، اختصاصی داشت پیش از حد قصاید در مـدح او گفته آمـده است. چـون شرف‌الدین معزول شد، و وزارت بر قوام‌الدین تقریـر کـردند؛

قصیده‌ای گفت در مدح قوام‌الدین، مطلع آن شعر:

الیومُ یومی و یومُ الاینُق الزُلل

فارجُرْ بناطربا یا حادیَ الإبلِ

در این قصیده تعریض کند به‌شرف‌الدین انوشیروان، وجامه باطلیی دیگر افگند، گوید، شعر:

قدجَلتَ اللّاتُ بیتَ‌الله ثُمّ غدا واللّاتُ زایلةٌ واللهُ لم یَزُل

قاضی ابوبکر عطاری از آن شرف‌الدین بود که از وی فسوی در وجود آمد. چشمه‌ای که‌از آن‌آب‌خورده باشندنشاید که‌بینبارند. این شکل همچنان است که امیر معزی، پس از چند قصیدهٔ غرا که در مدح مجدالملك(۱۴ ر) ابوالفضل براوستانی گفته بود. چون حادثه‌ای افتاد به تعریض او این بیتها گفت، شعر:

اولاد نظام‌الدین در باغ وزارت
سروان بلندند و درختان برومند
بیگانه درختی که دراین باغ سرافراشت
گردونش به دست اجل از پای بیفگند
ناچیز شد آن مرد معوق، که ازا وبود
برکار همه خلق فتاده گره و بند

معزی این بیتها پس از حادثهٔ مجدالملك گفت، و قاضی ابوبکر در حیات شرف‌الدین وبین‌الحالتین بون بعید. در دولت مبارك سلجوقی، قاهرتر از مجدالملك، دستاردار نبود.

سلطان برکیارق، کودك بود، و به امرا التفات نمی‌نمود. او شطرنج‌باز بود و دیگران نردباز. اگرچه نیك و بد باختن بایشان تعلق داشتی، تبع نقش کعبتین بودندی. شطرنج‌باز را جز به اندیشهٔ خویش رجوع نباید کردن. ساغر همه روز به‌دست دیگر برآید. در روزگاری که صبح جمال کاذب باشد، شاعر که به‌هر باد خرمن برافشاند، چگونه صادق‌اللهجة بود. در حق قوام‌الدین گفته‌اند، شعر: (۱۴ پ)

دستور دراز دست کـــوتـــه بینی
با خلق جهان چه می‌کند مـــی‌بینی
دردست سیه نشسته با دست سفید
با خود چـه‌کند فر مغیث‌الـدینی

شمس‌الملك عثمان، پسر نظام‌الملك، پیش از قوام‌الدین‌وزیر بود، به‌غایت ممسك و بخیل. مردم او را، همه‌روزه رمضان بود. چون نبات بودند که آن را آب بی‌نان دهند. چون فلك بودند کـه هرگز آب نیابد. برکناردریا تیمم به‌خاك‌می‌کردند، ازپستان‌خشك شیر می‌دوشیدند. دلو امید ایشان از چاه مروت خشك‌تر از دلـو آسیا برمی‌آمد. از دریای او مشکی آب برنتوانستند گرفتن. چون سوسمار بودند که اعتماد قوت او، برباد هوا باشد. چون ابریق، آب به‌ریق می‌خوردند. صندوق مطبخ او از جهت آرایش بردندی و آوردی. شکم او شکم زمین بود که از آز و حرص بـه هیچ چیز سیر نشدی.(۱۵ ر)

مروت او بحر بود، ولیکن بحر عروض، که در آن آب نباشد، نان او هیولی بود که آ نرا نام شنونـد، نقش نبینند. او را جز سایهٔ خویش هم‌سفره نبود. برکنار دریا فرمودی که آب به پیمانه فروشید، اگر آن را خریداری بودی. مطبخ پاکیزگـ او شکوهی داشت، به‌خاکستر ملوث نشدی. دیگهای اوچون اطفال بودی، که ایشان را از آب و آتش نگاه دارند. همه‌کس را آرزو بودی که در مطبخ پاکیزهٔ او خوابگاه سازد. اگر بره‌ای جهت او بریان کردی، بقای آن بره چون مرده بودی، بیشتر از آن بودی که آنگاه که زنده بود. میان دیگـ‌های او خشك‌تر از سراب بودی. جامهٔ مطبخی او سفیدتر از کاغذ برد. برسماط او الوان مزخرف بیشتر بود، که الوان خوردنی. بیرون دیگـ‌های او پاکیزه‌تر بود که اندرون. در مطبخ او خاکستر کمتر به‌دست آمدی کـه آهك در عهد بلقیس. مردم او دم‌سگـ می‌گداختند، پنداشتند که از آن(۱۵ پ) چربش

حاصل آید، دم خرمی‌پیمودند، که هرگز زیادت نشود. برمائدهٔ او جز کرام الکاتبین نبودندی. کس پیش او نیارستی گفتن کـه در قرآن سورة «المائدة» است. موش در سرای او جهت دوستی وطن مقام کردی، اگر نه‌چیزی نیافتی که‌خورد. فرزند طفل او نخواستی کـه از شیر بازگیرند، مبادا که نان خورد. به هرلون کـه کسی درخوان او بخوردی، ده لون مختلف در روی او پیدا شدی. بخیل‌تر از همهٔ وزرای عالم بود. کلاغی بود که در بیابان بـر سر بـرف نشست. بخیل را از نعمت خویش تمتع نباشد. چون کوری بودکه زن نیکو دارد. نعمت بخیل همچون سبزی باشد که بر مزبله روید. ابری باشد که نبارد.

امساك شمس‌الدین تاحدی بود که، وقتی گفتند غلامی بیمار است، او را شربت می‌باید. گفت: میانهٔ شکر بوره که می‌پزند، جهت او شربت کنند. آن‌روز که او را به‌ارانیه بگرفتند، دانست که بر شرف خطر است. کوچ کرده بودند و قفصی را از (۱۶ ر) طبرزد او آب رسیده بود. با آن همه دل مشغولی نشسته بود، و طبرزد در آفتاب می‌نهاد. او را در سر طبرزد بگرفتند، وروزگار عظمت او لباس عزت برکند، و احرام گرفت. او را در آن حادثه هلاك کردند.

پیش از شمس‌الملك، کمال‌الدین علی‌سمیرمی وزیـر بـود. مروت او در مال، آتش بود که در قصب افتد. ابر را به‌وی‌تشبیه شایستی کردن، اگر با باران زر باریدی. دریا را اگر آب خوش بودی، باوی قیاس شایستی کردن.

وزارت شمس‌الملك در میان وزارت کمال‌الدین علی‌سمیرمی و قوام‌الدین، خر مهره‌ای بود در میان دو گوهر. اینجا «شرالامور اوسطها» بود، نه «خیرالامور اوسطها». ازآب گندیدهٔ شمس‌الملك سمن مروت پژمرده. نام او از دفتر مردمی حك کرده بودند. او را خود در عقد نشاید گرفتن از وی در باید گذشتن.

دیگر (۱۶ پ) وزرا را که پیش از قوام‌الدین بودند، چراغی بود که ببردند، و به‌جای آن‌شمع بنهادند. بوریابودند که برچیدند، و به‌جای آن حصیر سامان بیفگندند. اگر سرپوش از سر مردمی شمس‌الملك برگرفتندی، جز حنظل ندیدندی. در این عهد خود اندیشه نباید کرد. بیم آن است که ابر، آب کدر بارد. از آتش مروت جز خاکستر نماند. از برق خساست، شکوفهٔ مردمی سوخته شد. تالون غراب سفید نشود، از اهل روزگار مردمی نیاید. اگر وقتی دستی جنبانند هم چیزی نباشد که با ترازو رود. از روشنی چراغ کس تابش نیابد. بسیار کس آن‌است که درم‌ندارد که بدان بخیلی کند، اما بخل به‌مردم می‌آموزد. همچون زن قحبه، که چون پیر شود، قوادگی کند. لاجرم عرض ایشان، دستارخوان ذم میشود. بسیارکس آن‌است که هرچند توانگر گردد، بخیل‌تر بود. هم‌چون سنگی باشد که هرچند(۱۷ ر) آب برآن بیشتر رود، سخت‌تر شود. زمانه که بدین صفت کارها در تراجع افگند، نمی‌دانم به‌کدام روی مردم را می‌بیند! از وقاحت به‌چشم مردم می‌نگرد. چون چشم ملخ جفن ندارد، تا ساعتی برهم نهد.

چون قوام‌الدین به خراسان بود، و اسم وزارت عراق بروی افتاد، با خاص و عام مروتی به افراط می‌کرد. جبه و دستار را در تن او ثبات نبود. چون کسوت دوك بود که هر ساعت آنچه دارد بکند، و یکی دیگر درپوشد.

عادت سنائی غزنوی شاعر، معلوم است که مدح کس نگفتی، نه وزرا را، و نه سلاطین را. جز دو سه امام بزرگ را مدح نگفت. یا برطبق اخوانیات، قطعه‌ای به‌دوستی از اهل فضل نوشت. جز با سایهٔ خویش صحبت نکرد. از خلق چنان می‌گریخت، که پری از آهن. چون نفور شدی، برق دروی نرسیدی. از مردم چنان دور شده بود که سهیل از ستارگان. شمشیر بود، که درغلاف تنها باشد.(۱۷ پ) چون شیر بود که او را همسایه نباشد. به‌برقع

انزوا، غرهٔ تازی نهاد خویش، پنهان کرده بود. چون ماه نبود که با ستارگان باشد. چون خورشید بود که تنها رود. اگرچه روزگار او متأخر است، اول شعرا او است. اول، عدد فرد باشد. شراب‌اول ساقی بازخورد، پس به بزرگان دهـد. حلوا از پس آرند. بیدق پیشرو باشد. اگر برتنهایی محمدت نبودی، خدای تعالی نگفتی «ماجعل‌الله لرجل من قلبین فی جوفه»: عزیزتر از دو چشم و دو گوش داشت که تنهاست، و مرجع‌الیه ایشان است؛ آنچه ببینند و شنوند، بوی انهاء کنند.

قـوام‌الدین خلعتی گـرانمایـه و مبلغی زر رکنی، بـردست معروفی، به‌وی فرستاد، چون پیش او بردند، گفت: معلوم است که من هیچ از کس نستانم. جدی و حمل فلك را مادری نباشد که شیر دهد. انعام قوام‌الدین به حکم مروت او قبول کردم، خلعت‌به تو بخشیدم،(۱۸ ر) و زر به‌چاکران تو، تا مرا به‌خیر یاد کنند. خواجه را دعای من برسان و بگوی که، سنائی صلت تو قبول کرد، و این قطعه بگفت، و به قوام‌الدین فرستاد، شعر:

خاك بـوسان سر کـوی تـوانـد
چرخ و خورشید و مه گیتی‌نـورد
پـاسبانـان در وبـام تـوانـد
روشنان کـارگـاه لاجـورد

عمادی براین وزن در مدح قوام‌الدین، قصیده‌ای گوید، و بیت سنائی تضمین کند. در آن قصیده گوید، شعر:

عشر هـای مصحف مجـد تـو را
بیشتر بـاید زگـردون لاجـورد
صد هزاران جفت زایـد عقل را
برسم شبدیز تـو آن یـك ذره گرد
چون چنیـن باشد کجا گویم تـرا
ای چو عقل از کل مخلوقات فـرد

شفقات قوام‌الدین بر اصحاب حاجات بیشتر از شفقات مادر بود به فرزند. مادر فرزند را شیر آنگه دهد، که‌خواهد. قوام‌الدین بی‌درخواستی مروت را کار می‌فرمود. دریا بود، هم لجهٔ بی‌ساحل، بریتیمی که رحمت نکردی، آن یتیم در بودی. آسمان بود که آن را آفتاب. و باران به‌هم بود. تا جهد وطاقت(۱۸ پ) باشد، التماس نباید کردن. پس اگر لابد بود، جز به کریمان التجاء نباید نمودن. استخوان از سگ طلب کردن معنی ندارد. از چشم کور خسیسان که کامرانند، قطره‌ای نمی‌چکد. نه مزبله‌اند، که در تفتیش آن مهره یابند، هم‌چون کوکب نحس هم نیستند، که آخر وقی به‌نادر زمین را آب دهند. به‌وجود ایشان، لعنت از ابلیس بیفتاد. سایهٔ ایشان، سایهٔ زمستان است، و آفتاب ایشان آفتاب تابستان، که در بیابان برتشنه تابد. دنیا به‌طوفانی محتاج است که آن‌را از نجاست خسیسان پاك کند. برنام ایشان، زمانه انگشت در گوش نهد. سخن ایشان به‌غایتی سرد است که اگر به‌وقت سخن گفتن آتش در دهان کند، از سوختن بیمی نباشد. هیچ مصیبت ایشان نیست.

قوام‌الدین چون در بسیط زمین، بساطی از عطا بازگسترد، و عروسان ثنای او از کلهٔ حسن بیرون (۱۹ ر) خرامیدند. معروفان حضرت او، در جنب او چون سها بودند در مقابل آفتاب؛ چنانکه بلندی و روشنی خورشید بیش از آن است که به او حسد برند. کار قوام‌الدین به‌جایی رسید که هیچ‌کس را بدان تمنای حسد نبود. بسیار درماندهٔ دژم از وی شادمان شد. و بسیار مدبر که اگر سایهٔ خویش طلب کردی فرسنگی از وی بگریختی، به فر او، کیمیای سعادت یافت. از بزرگی او متعلقان را تمتع زیادت بود، که او را قیاسی مطرد است که‌مردم را از سایهٔ‌خویش حظی نباشد، غیری را از سایهٔ مرد نصیب بود.

قوام‌الدین مردم ولایت خویش را به‌اصطناع وانعام مخصوص گردانید. دریا بود که ابر از آن آب برگیرد، و برجهان بارد، صبح

سعادت او، براحوال ایشان مبشر روشنی روز آمد. ذرهٔ آفتاب او بودند. چون مهره‌های نرد در هر خانه‌ای رفتند. چون شطرنج نبودند که در هر خانه‌ای نتواند رفتن.

قوام‌الدین(۱۹ پ) چون سنان بود که چوب خویش را آرایش دهد، نه چون شمشیر بودکه غلاف خویش خورد،خدمت او به‌غایت مثمر بود. صنم باشد که آن را پرستند، و از وی نفعی نباشد. پیش‌کاران او چون پای پیل بودند که برقدتنش آفریده بودند. چون درخت مورد، سراسر حلهٔ سبزپوش بودند.

تعصب و حمایت قوام‌الدین تا حدی بود که اگر کسی به وی التجا کردی، او را نصرت بیش از این دادی که دست راست دست چپ را. حفیرکله او داغ او بودی.

میان قوام‌الدین و عزالدین ابونصر، که مستوفی سلطان محمود بود، اسباب اتحاد و مخالصت و موافقت و مرافقت، احکامی تمام داشت. چون وزارت برقوام‌الدین تقریر کردند، الفت به وحشت بدل شد. «من ذاالذی یا عزلایتغیر»[۱] عزیزالدین در راه‌علم و صنعت، رونده‌تر از خیال بود. در سخن گفتن چون نای همهٔ تن دهان، و چون بادام جمله چشم.(۲۰ ر) در میان جاهلان، چون شمشیر در میان غبار افروزنده. معامله‌شناسی قوام‌الدین در جنب اواحتلام عنین بودی؛زیره‌بود به‌کرمان برند، باران‌بود که دردریا بارد، عزیزالدین به‌غایت مهذب‌الاخلاق بود. با معامل به‌رفق گفتی، همچون طبیب که عرق بیمار به شفقت و آهستگی بیند. در ساحت دریای صنعت، ماهی بود که تا به قعر برود. مال از وجوه معتاد طلب کردی. چون کارد گوشت از استخوان برگرفتی. چون ستره وقت تطهیر سرفرج نبریدی، اگرچه قوام‌الدین وزیر بود، و او مستوفی. دستورنجین سیمین به‌قیمت گوشوار زرین برنیاید.

۱ــ مصرع اخیربیتی ازکثیر عزه در خطاب به عزه

اگر عزیزالدین ازتهور دور نبودی، قوام‌الدین بروی دست نیافتی. بسیار جای عقل وبال بود. عاقل بیشتر اوقات غمگین باشد. دلیل برآنکه عقل قرین غم باشد، آن است که مست بی‌عقل را هیچ غم نیست. زنگی باشد که در بی‌نام وننگی، شادمان باشد.

روزی حساب(۲۰ پ) خوزستان می‌کردند، قوام‌الدین دو سه کرت تکرار کرد، که سنگ الوزن، به‌اضافت باید کردن.

چون عزیزالدین از دیوا ن‌بازگردید، اصحاب را گفت: خواجه آخر امروز معاملت‌شناسی باز نمود، در معنی سنگ الوزن مبالغت کرد؛ سنگ هست اما وزن ندارد. این سخن پرمته با خواجه نقل کردند، و آن را اخوات بسیار بود. جماعتی نمام‌تر از آبگینه بودند، و چون نای بودند که هر باد که در آن دمند، بیرون آرد. کار به‌جایی رسانیدند که قوام‌الدین برعزیزالدین دست یافت. او را بگرفت و به‌قلعه فرستاد. زهر، خود اندکی قتال باشد، چون بسیار باشد، چون باشد؟ ترازو به کمتر چیزی بجنبد. عزیزالدین در قلعه این بیتها بگفت و به قوام‌الدین فرستاد، شعر:

گر تو زگناه من خبر داشتیی
چون گرگ عزیز مصر پنداشتیی
من گرگ عزیزمصرم، ای‌صدر بکن
باگرگ عزیزمصر، گرگ آشتیی

(۲۱ ر) قوام‌الدین به جواب این بیتها بگفت، شعر:

گر زانکه تو تخم کینه کم کاشتیی
در جنگ نصیب صلح بگذاشتیی
اکنون که زمانه پایدار است مرا
بی‌بهره نمانده‌ای زگرگ آشتیی

عزیزالدین را در قلعه هلاك کردند. سرنیشتر فنا در رگ بقای او شکست. غضب قوام‌الدین ابری بود که هرگاه رعد وبرق نمودی، صاعقه باریدی. اگر با عزیزالدین به‌عتابی قناعت‌کردی،

که چون داروی تلخ نافع آمدی، لایق کرم بودی. قوام‌الدین برقی بود، که در آن هم طمع باران رحمت باشد، هم بیم صاعقهٔ آتش بود، که در ان منفعت باشد، و هم مضرت. او را طبع شعر بود، چون از خراسان به وزارت به عراق می‌آمد، پیش او برکمال‌الدین تکلهٔ اصفهانی رفعی‌کردند؛ گفتند درمحفل گفت: مابلقم روستایی را خداوند باید خواند. قوام‌الدین در معنی گفت، شعر:

من میوهٔ خام سایه پروردنیم
جز چشمهٔ خورشید جهان گردنیم
برفرق حسودان که نه‌مردند و نه‌زن
گر مقنعه برنیفگنم، مردنیم (۲۱ پ)

با همه قهر قوام‌الدین، تکله را از وی گزندی نرسید. ازدست او، با آنکه دست‌بازی چنین کرد، جان ببرد. آینه بود که بی‌آنکه از روی آن پاره‌ای برگیرند، به‌افروختنی روشن شد. تبی که او را بود، چون ببستند، برفت. برمداوات آن خرجی نیفتاد. بسیار دردمند باشد که بی‌مداوات نیك شود.

حکم قوام‌الدین از سرقدرت بود. حکمی که از سر قدرت نبود، مبارك مرده آزاد کردن باشد. عفت خصی معتبر نبود. منفعت و مضرت قوام‌الدین به‌غایت کمال بود، همچون آب آمد، که با آنکه نافع‌تر از آن هیچ‌چیز نیست، مردم را بسیار هلاك کند. خلق عالم را غنی کردن مصور نباشد؛ اما بدانچه از دست برخاست، تقصیر نکرد. سخی‌تر از ابر نتوان بود، همجایی بارد، و جایی نبارد. در تابستان خود بخیل بود، و در زمستان بیشتر قطره‌های او فشرده باشد. وقتی که باران بسیار بارد، زیان کند. و اگر اندکی از حال اعتدال در (۲۲ ر) گذرد، زنگار غله آرد. عطای او حالی به وحل منغص باشد، چون برسبخه بارد، بی‌فایده باشد. چون بارعد بارد، وقت باشد که هزار گام بیش‌تر کند، و چون تگرگ بارد، سنگسار بود بر سر میوه. چون عطا دهد، گریان باشد. دریا را که

تشبیه صاحب ثروت بـدان کنند، آب، روان نبود و شور بـاشد. خورشید و ماه را که جهان افـروزند، همه وقتی روشنی نباشد. سخی‌تر از جهان هیچ‌چیز نیست. هر آنچه هست از اوست. با این همه‌سخای اورا به‌مروت قوام‌الدین تشبیه‌شایستی‌کردن، اگرآنچه می‌دهد بازنستاند. اگر جدی و حمل فلك، برخوان قـوام‌الـدین بریان بودندی، آن‌را درچشم او هم‌وقعی نبودی. سائل‌را بی‌الحاح از وی مقصود حاصل شدی. در چاهی که‌آب نزدیك باشد، ریسمان دراز بکار نیاید. او دریایی بود که در بر سرش باشد، نه در قعر. دریایی بود که چون ساکن باشد، جـواهر(۲۲ پ) بخشد، چـون آشفته شود مردم را هلاك کند. کَل بود که بوی آن خوش باشد و زکام هم آرد. رعد او نقد بودی، همچون بارانی بود که بـی‌رعد بارد. همچون درخت انجیر بود که آن را بار بی‌شکوفه باشد.

در مـروت و نفاذ حکم، مبسوط الید بـود. قبض کف او جز به‌عنان نبودی. اندر عموم افضال، سخی‌تر از آفتاب بود. زمـانه بود که وقتی نیکی کند و وقتی بـدعهدی. وزارت او دراز شد، مدتی ماه اقبال او در محاق نبود. د راین معنی گفته‌اند، شعر:

ای هجر تو چون وزارت خواجه قوام
وی وصل تو چون ریاست بوالبرکات

سید بوالبرکات علوی، پسرعم رؤسای همدان بود. چون وقت فتور بودی، رؤسای همدان وطن بازگذاشتندی، او را به تراضی خویش به‌ریاست نصب کردندی، چون فتور را فتری پدید آمدی؛ به وطن خویش آمدندی، وسیدبـوالبرکات معزول شدی.(۲۳ ر) در امتداد نوبت عمل، این دو بیت نیکو گفته‌اند در حق ابـوعلی دامغانی که در دولت سامانیان حاکم بود. شعر:

وقـیـل الـعـزل للعمـال حیض
نـجـاه‌الله من حیض بـغیض

فان یك هکذا فابو علی

من «اللائی یئسن من‌المحیض»

شب یلدا اگرچه دراز بود، زایل شود، و صبح جهان‌افروز روی نماید.

وزارت قوام‌الدین که دیر ماند، چون شراب بود، که دیر در خم بماند صافی شود، نه چون آب بود که دیر بماند بگندد. صاحب عمل را باید که مروت باشد. چون مروتی نباشد، ثبات وانقراض عمل او یکسان باشد. استرچون نزاید، خواه نر خواه ماده. سایهٔ او برخدمتکاران مبارك بود. اثر نعمت براعقاب ایشان ظاهر است. او چون ابر بارنده بود، اگرچه درگذرد، نبات که بدان روید باقی باشد. چون آب‌جوی نبود، که‌چون منقطع شود، ضفادع آن هلاك شوند. دولت او دندان پیل بود که اگرچه پیل بمیرد، در آن نفع بسیار(۲۴ پ) است. کس متعلقان او را درمانده ندید. در دریا طحلب نباشد. روز باران کس تشنه نبود. متعلقان او، نم اب او بودند. مدارکار او براین جمله بود. پیمانهٔ او چون پرشد؛ بگردانیدند، و کار او بپایان رسید، و سایهٔ او بر سلطان طغرل گران شد. روزگار او شبی آمد، چون چشم آهو، که در آن نه ماه بود و نه چراغ و نه آتش. مار افسای را اغلب مار کشد. سرخی صبح را زردی شفق از پس است. بزرگی نه بس کار است. پس از خندیدن بسیار، گریستن را مترصد باید بود. متوسط به سلامت‌تر است از منتهی. ستارگان از کسوف آفتاب و خسوف ماه بی‌خبر باشند. ماه را از خسوف، بیم آن‌وقت باشد که کامل بود،تا هلال بود بروی گزندی نیاید. گل به باد شگفته شود، اما باد چون قوی باشد. برگ بریزد.

قوام‌الدین به‌زندگانی، پیوسته طلب رفعت کردی، چون احر کار بود، خطاب باوی (۲۴ ر) هم به‌رفعتی کردند. شعر:

علـو فـی‌الحیاة و فـی‌الممـات
بـحـق انت احـدی المعجـزات
کـان الناس حولك حین قـامـوا
وفـود نـداك ایـام الصلات

چون قدر او قابل آن رفعت نبود، که حقیقت آن انحطاط کلی بود، برزمین آمد، که «منها خلقناکم وفیها نعیدکم و منها نخرجکم تارة اخری». گوی میدان شد، که از چپ و راست زخم‌گاه آمد. در جهان کس را عافیت بی‌محنت میسر نشود. در آسمان، ستارگان را رجوع و هبوط است، در زمین خود کجا صورت بندد که سعادتـی بی‌شقاوت باشد. هرچشم که از بیم او نمی‌غنود؛ بـه حـادثهٔ او روشن گشت، و به‌سرمهٔ بشارت مکتحل شد. سی چهل ساله عظمت، برابر یك ساعت مذلت، که آخر کار او بود، نباشد. از مردم‌حساب آن وقت باید کردن که در آن باشند، گذشته معتبر نیست، و حال آینده در غیب است. عاقل بـود آن‌کس کـه وزارت قبول نکرد، و پادشاه را گفت، شعر:

اترك بینی و بینك درجة، یرجوهاالصدیق‌ویخافهاالعدو(۲۴پ)

شربتی که به خصمان می‌داد، خود نیز بچشید. «من‌یر یـوماً یربه». شمشیری بود که به بسیار زدن شکسته شد.

محمدبن عبدالملك زیات، که وزیر معتصم خلیفه و واثق بود، تنوری فرموده بود به میخ‌های آهنین، تا اسباط مصری را در آن عذاب کنند. محمدبن عبدالملك را بگرفتند، و در آن تنور هلاك کردند. چون عنکبوت آمد که برگرد خویش بافت. صیقلی بود که بدان شمشیر کشته شد که او کرده بود. هیمهٔ آتشی گشت که او برافروخت. جهان، وقتی طرف زر برکمر مردم زند و وقتی سر مردم برکمر. جاحظ، ندیم محمدزیات بود؛ چون او را بگرفتند، بگریخت. هروقت گفتی «کدت اکون ثانی اثنین اذهما فی‌التنور. «صاحب‌السلطان کواکب الاسدیها به‌الناس وهو من مـرکـوبـه

اهیب». پادشاه چون آتش است، از دور سرمازده را تابش دهد، اما از نزدیك بسوزد.

بعد از قوام‌الدین تااین‌غایت، هیچ وزیر درتمشیت کار و نفاذ اوامر و(۲۵ ر) نواهی، عدیل او نبود. واسطة‌العقد و پیرایهٔ وزرا بود. درمیان دستارداران، ماهی‌بود که‌از میان ستاره‌ها دررربودند.

ذکر اصحاب مناصب وقلم‌که درعهداو بودند، چون‌شرف‌الدین انوشیروان در نفثة‌المصدور ذکر کـرده است، اعـادهٔ آن معنی ندارد، هرچند که اگر آن را بسطی رفتی، از قواعد و عواید خالی نبودی، اما اختیار ایجاز و اختصار کـرده آمد. غفرالله لـه ولنا ولجمیع‌المسلمین.

وزارت شرف‌الدین علی‌بن ابی‌الرجاء (۲)

شرف‌الدین علی‌بن ابی‌الرجاء جربادقانی، معروف به‌جندتگین خدمتکار قدیم سلطان طغرل بود، و در اول بروی اسم وکیل دری بود. چون حادثهٔ قوام‌الدین افتاد، به‌حکم توسل او به حقوق خدمت قدیم وعواصی و عصم که او را ممهد شده بود، و احتمال مشاق او در ما تقدم، وزارت بروی مقرر شد. او به شهامت و حصافت عقل ورزانت رأی متحلی بود.(۲۵ پ) هلال آسمان کمر زر او آمد، و ستاره‌ها نثار عظمت، و برق کمر شمشیر اقبال، و رعدآواز چاوشی. هیبت چرخ گردان، پس از آنکه او را سرگردان داشت، سریر دولت او بیاراست. ریسمان بخت او که یکتا بود، حبل‌متین گشت. مادر امید او که مدتها سترون بود، منجب آمد، و اقبال و درج او به‌آسمان رسید. آفتاب دولت او از برج شرف سربرزد، و از هر روزنی روشنایی درآمد. چون دنیا مساعدت نمود «ضرباً للمثل» مرد خواهد که اسباب خیرات از خویشتن دفع کند، میسر نشود.

شعر:

لاتمدح‌الدهر فی بأساء یکشفها
فان اردت دوام‌البؤس لم یدم

شرف‌الدین علی ازخطابی که‌باقوام‌الدین رفت‌اعتبارنگرفت، و وزارت قبول کرد، گفت: راه آن ایمن‌تر باشد که زده باشند.

روزگار شیدا، بسیار شکل که در عقل نباشد، پیدا کند، «در خفایا (۲۶ ر) وخبایای جهـان، بلعجبی بسیـار است» «فـان یلقـاك بمکروهه؛ فاصبر. فان‌الدهر لایصبر». دولت چون بازاست، آنرا بازنشاید گردانیدن. کس خود دست برروی اقبال بازننهد. دولت چون آمد، همچون آب باشد. آب به‌کس حاجت نباشد، کـه راند، ولکن همچون باد بود که بی‌آنکه بدوانندبدود،ازپس‌این‌پرده که‌از هیچ در، درنیاویخته‌اند، عجایب بیش از آن است که در وهم آید؛ وزیر این سرپوش، که از سر طبق بـرنشایـد گـرفتن، اشکال رنگارنگـ زیادت از آن‌است که چشم مردم در آن رسد. اگرچه ما خفته‌ایم، قضا بیدار است؛ و اگـرچه ما از غفلت مستیم، قـدر هشیار است. بیت ابوتمام‌طایی درمدح حسن‌بن‌رجا، به‌شرف‌الدین علی رجاء لایق آمد، شعر:

اضحـی سمـی ابیك فیـك مصدقاً

بـاجل فـائـدة و ایمن فـال.

«سمی ابیه»، رجاء بود(۲۶ پ) شرف‌الـدین علی‌بن رجـاء، بردست وزارت دست یافت، وآنچه در دماغ او هـرگز نگردیـد، میسر شد. اما نوبت ملك او، چون نوبت گل بود؛ دراز نیامد در ذنابهٔ دولت وزیر شد. آن‌قدر روزگار که وزیر بود، از حرمتی و تمکینی خالی نبود. اضافت او با قوام‌الدین، اضافت ستاره بود با ماه، بل که چیزی کمتر. آب کار قوام‌الدین، آب ابر بود که زلال باشد. آب شرف‌الدین علی، آب دریا بود که شور بود. بـه حـال قوام‌الدین این بیت لایق بود: شعر،

فـانك شمس والملوك کواکب اذا طلعت لم یبد منهن کوکب

«مرعی ولاکالسعدان».

در آن چند روز که وزیر بود، عیب و هنر او پیدا نشد. شکل کارها چون ستاره‌ها بود که در آب بینند. کار او باکار قوام‌الدین مناسبتی نداشت. چراغ، برابر ماه کجا باشد. وزارت او حساب

آب بود که آن را بقایی نباشد. هلال او روزگار آن نیافت که بدر شود.(۲۷ ر) آفتاب دولت او را کسوف حاصل آمد. آخر کار بود، در سؤر قدح چیزی نباشد. وزارت او حباب‌آب بود که آن‌را بقایی نباشد. دورباش او حربهٔ زرین آفتاب بود که اثر آن‌را ثباتی نبود. دولت، گردنده‌تر از گوی میدان است. کوری است که نمی‌داند که به کدام راه می‌رود.

منصب طغرا به اثیرالدین ابوعیسی مفوض شد، ومنصب استیفاء، برتاج‌الدین کافی اصفهانی مقرر بود، در وزارت شرف‌الدین علی‌بن ابی‌رجاء برولی‌الدین سوری همدانی تقریر کردند. و رییس‌الدین ابوالرضای ساوی مشرف بود. همه در جهل متزاوی و متساوی بودند، همچون «اسنان المشط» بودند. امام سیف‌الدین ابوجعفر الیمانی گفت، شعر:

لاترجون الخیر من دولة
فیها علی‌بن‌الرجا وزیر
وکاتباه صاحبا حلة
وعقدة الشوری ثم الاثیر
وخیبری الوجه شر الوری
ابوالرضاندمانه والمشیر.(۲۷پ)
اربعة ما لهم خامس
فی‌اللوم والشؤم فهل من نکیر.

همچنان بود که در عهد مأمون گفتند، شعر:

اری دولة المأمون فاز بحظها
من‌المجدو الاقبال کل لئیم
ففی فرج ابن‌الجنید و معبد
عزاء من‌الدنیا لکل کریم

این مناصب براین جماعت حرام بود، اما بسیار زن شریف به حرام به‌دست آید. همچون عنین بودند که خواهد که افتضاض

زن بکر کند. منصب، عروسی شد که جامهٔ کهن دریده پـوشیده باشد. خلق جهان از رفعت ایشان، برنمك جگر می‌خوردند، هیچ نمك درمیان نبود که دیك بی‌مزهٔ ایشان خـوش کند. چنانکه قلم چون برکاغذ رودگریان باشد، صانعان عالم‌ازتصدر ایشان گریان بودند. به احتشام ایشان ستاره به‌روز مـی‌دیـدند. این جماعت چون زنگی بودند کـه در آینه نگرد. دور فلك خود نگذاشت کـه پایدار بودندی. چون شرر بودند، که میان زاییدن و مردن ثباتی ندارد.(۲۸ ر) چون شکوفه بودند، که حالی چون سری بـرزند، پیر شود. چون برق بودند که چون پیدا شود درگذرد. چون‌خضاب بودند که دیر نماند. منصب در دست ایشان، چراغ بود در دست کور. بیداری ایشان در امور ملك، خواب بیمار بود، بـه‌هول و ظلمات مقرون.

در این میانـه آتش فتنه، از ترك تـاز لشکر سلطان طغرل و مسعود تیز شد. خلق عالم چو نسرطان شدند که در یك سال هفت بار پوست بازگذارد. سلطان طغرل را در وزارت قوام‌الدین چشم زخمی رسید. سلطان مسعودوجماعت‌امرای زنبورخانه برآشفتند، ودبه درپای شتر افگندند. لشکر او را به‌ظاهر همدان بشکستند، و ملك بگرفتند. عزیزالحضرة، وزیر و دستور سلطان مسعودشد. در وزارت، خلق‌تر از شرف‌الدین علی‌بن رجا بود. کور خواستی که احول بودی. او وزیر بود اما از وزارت بروی اثری (۲۸ پ) نمی‌دیدند. همچنان بود که عرب‌ابن‌آوی که گویند پدرش نباشد، دور مسلسل شود و هیچ پدری از ایشان آوی نخوانده باشند. وام حنین را هرگز حنین بچه نبوده و نباشد.

او را پسری بـود از فحول فضلای در عهـد او، ملقب بـه جمال‌الدین و بعداز او ملقب به نظام‌الدین، لقب پدرش. در زمین نقش آسمان نگاشتی، و خورشید تابان را اگر از مشرق خواستی و اگر مغرب، جلوه کردی.

اتابك اقسنقر احمدیلی، رحمه‌الله، بردست ملاحده دمرالله علیهم، شهید شد، لشکـر سلطان مسعود متفـرق گشت. سلطنت سلطان طغرل با طی افتاد. پس از دود روشنی آفتاب بازدید آمد.

تاج‌الدین کافی اصفهانی را از استیفاء معزول کردند، و بر ولی‌الدین سوری تقریر فرمودند. این حال چنان آمد، که فرزین که اگر کژرود، به شاه نزدیك باشد، ورخ که بـرسنن استقامت رود، از شاه دور باشد. پادشاه را(۲۹ ر) تشبیه بـه دریا کنند؛ چنانکه دریا، وقتی عنبر به‌درافکند. پادشاه وقت باشد که اهل هنر را از خویشتن دور افگند. تاج‌الدین از بنی‌قـاسم بـود. وزارت ایشان در عهد دیالم، ظاهرتر از آنست که به‌شرح حاجت باشد، از طراز اول بودند، شعر:

بیض‌الوجوه کریمة احسابهـم شم‌الانـوف من طرارالاول

این بیت را قلب کرده‌اند، و نیك آمده است. گفته‌اند، شعر:

صفرالوجوه لئیمة احسابهم فطس‌الانوف من‌الطرازالاخر

انصاف نبود تاج‌الدین کافی را به ولی‌الدین سوری نوخاسته معزول کردن. بیت قابوس‌بن‌وشمگیر اینجا لایق است، شعر:

اماتری البحر یعلوا فوقه جیف ویستقر باقصی قعره الدرر

اصل بنی‌قاسم نی‌شکربود که ازآن‌تنگهای شکردربندند. ملوك دیالم با بنی‌قاسم عیار بگردانیدند، و ایشان را منکوب کـردند. نکبت ایشان بردیالم نامبارك آمد، دولت برعقب ایشان منقرض شد، و شادروان(۲۹ پ) اقبال ایشان درنـوشتند. ابـوعبدالله‌بن بطرقمی گوید در نکبت ایشان: شعر:

بنی‌قـــاسم ملاالـزمـان عجـائب
و نـــکبتهم من امهات العجـائب
تقادبکم اسری الـــی معدن البلی
بنفسی انتم من شموس الـغـوارب

خمدتم خمو دالنار وانقض بعضكم
علی اثر بعض کانقضاص‌الکواکب
علـــی مثلکم من سادة واکـــابـــر
اذیلت مصونات الدموع السواکب

مناری، تاج‌الدین به اصفهان کـــرده است کـــه از بلندی هیچ جای مثل آن نیست. در آن حین هم از زبان مردم خلاص نیافت. چون عرق بود، که اورا آب زلال سودندارد. درحق او گفتند:شعر:

من خیره فی منارة بنیت فخیره[1] فی حرام زوجته

ملك سلطان طغرل، پس از قوام‌الدین بس ثباتی نیافت. عمر او سپری شد، و وزیر و اصحاب مناصب را تمتعی نبود. استیفای ولی‌الدین سوری چنان‌آمد، که ابوالمظفر حمد محمدپسایی ملقب به سوری را گفت که عمید خراسان بود. شعر:

مرآن مملکت کان بشوری سپاری
چو چوبان بدداغ باز آورد (۳۰ ر)

سوری عمید خراسان بود. در ابتدا شاگرد قصابی بود. هیچ معروفیتی نداشت، و علو درجت تمام یافت. شتری بود کمتر از صد خر، که به هیچ معنی در شطرنج فزودند. همچون سگی بود که آن را به‌درخت گل باز بندند. همچون زنگی بود که دست و پای به حنا سرخ کند. بعد از آنکه چون گل راه پای به‌پای می‌رفت، او را چون گل دست به‌دست می‌دادند. فلك فیروزه سنگـــ یاقوت رمانی، نگین انگشتری او کرد. قلتبان جاهل، سر ازگریبان او برآورد. سگـــ در مسجد جامع معتکف شد، و با قلادهٔ زرین در محراب افتاد. پردهٔ ملون بردر مستراح فرو گذاشتند. دولت چون تیر به تاق هر شب جایی دیگر باشد. آن پیاده فرزین آمـــد، و آن حصرم زبیب گشت، و آن شاخ برهنه پر از برگـــ وبار شد، و آن مورمار آمد.

۱ـ کویا: فایره

اگر او را به آسمان بردندی؛ یالور وحمل که مجازینند، خر حقیقی بودی.

اصحاب هنر پیش او (۳۰پ) دست خوش‌بودند. همه راپایمال کرد. اگر خواستند،و اگرنه چون‌نی‌کمر خدمت او برمیان بستند. مقاسات خدمت او از مرگ بتر بود. د رموالات او چون مویز دو دل بودند. او را چون گشنیز بی‌دماغ پنداشتند، از بن دندان منقاد او شدند. در کف خویش باد می‌دیدند و برسر تخت خاك. از غصهٔ احتشام او چون ابر، آب در چشم داشتند، و آتش در دل. روزی خویش در دهان شیر می‌دیدند. آتش دانش خویش در زیر خاکستر پنهان می‌یافتند. از نرم آهن سوری تیغ می‌کردند، و از پولاد ایشان ستره. از روانی کار او، همچون آب‌که برریگ رود می‌نالیدند، و چون باد که در دریا دمد، چین برروی آب افگند. فضلا را چون از درخت امید باری نیست، کاشکی از تکبر جاهلان، باری بار گران بردل نبودی.

این جماعت روزی در سرای نظام‌الملك متفق شدند، بدانکه آن‌تردامن را خلق وخجل(۳۱ ر) کنند، و آن درخت بی‌بار را نیفگنند. شاه‌سواری‌که از جملهٔ آن فضلا وقح‌تر بود، و خویشتن را بورپای برهنه می‌دانست، که از خر با نعل بهتر دود، سلاخ آن مردار شد، و به‌حکم آنکه محروم‌تر از همه‌بود، اورا دل‌می‌سوخت، و دیگران را دامن. با آنکه از محنت روزگار ناخن نداشت که بدان گرخارد، ابتدا کرد، محنت زده را شیون نباید آموخت.

گفت: من در هر علمی چندین کتاب خوانده‌ام، دیگری گفت: من بیشتر خوانده‌ام، ثالثی محفوظات خویش برشمرد. سوری را گفتند: خواجه عمید چه خوانده‌است؟ جواب‌دادکه: من‌کتاب‌اقبال خوانده‌ام. بدین‌وجه شاه مات برایشان خواند، و از عهدهٔ حل آن مشکل بیرون آمد، وتفصی نمود.

آنچه گفتند، مهتاب پیمودند. آن‌خر را درخر کمان نتوانستند

کشیدن. از وی پهلو تهی کردند. در این نفاق چون غرق بودند که دست در آب زند، چون(۳۱ پ) برق بودند که بخندیدند، و چون ابر گریان شدند. پلاس سیاه می‌شستند، که به‌شستن سفید نشود. رنگ گنیم فضلا به‌گیلان کرده‌اند. اگر آتش در ایشان زنند، دودی برنیاید. رقص دل ایشان از خفقان باشد، نه از طرب دنیا. خون آب است، زنده راه غرق کند و در بن افگند، و مرده را برسر آرد. لباجهٔ اطلس جاهلان را طراز زربرنهد، وجبهٔ کرباس‌عالمان را، چون درخت حاجت، پاره پاره دوزد. جاهل برعالم، چون نرگس سرگران دارد. دود همواره بربالای آتش باشد. فضلا پیش جاهلان، چون شکوفه پیش کور محلی ندارد. عالم پیش جاهل، مبتذل‌تر از خاك راه باشد، بیش بادبه وی التفات ننماید. آب زلال به‌دهان بیمار ناخوش بود. فضلا را ماهی برمضاء است، و سوسمار در دریا. گاورس پوسیده به ایشان، به پیمانه کم می‌فروشند. جهل چون می تلخ و ناخوش(۳۲ ر) است، ولکن گوارنده وطرب‌انگیز باشد. بسیار دست را که بریدن واجب‌است، کار به‌جایی رسیده است که برآن بوسه می‌دهند. جهان چون رکاب پای خسیسان می‌بوسد، اصحاب قلم بیشتر آن باشند که در خدمت جاهلان چون قلم بوسه‌زن باشند، به‌حکم ایشان گردن نرم دارند. گویی از بهر علم است این همه طمطراق خنك و سمند. علم از این بارنامه مستغنی است؛ تو برو برثروت خویش مخند. دل خوشی بدان است که جاهلان مرده‌گانی‌اند، که نظام کار ایشان، کفن نیکوست، مرده را از نیکویی کفن چه فایده باشد!. چون از لذت علم خبر نمی‌دارند، بدبخت و خاکسارند. عزت مرده در آن باشد که زود خاك بر سرش کنند. جاهل را سیم وبال بود. سگ چون فربه شود، زمن گردد. جاهل چون به سیم تفاخر کند، خر باشد که جو بیند، طرب‌نماید. آن‌گاه‌که به‌منصب‌موسوم‌شود، دون‌ترودنی‌تر بود. سگ آنگاه پلیدتر باشد، که به آب غسل کند.(۳۲ پ) در

خیلائی که جاهل کند، همچون سگ بود که چون از خواب درآید، خویشتن را بلرزاند و بیفشاند، طوق وسرافسار اسب رابدواند. منصب چون به‌جاهل مفوض شود، عقد در برگردن خر بسته‌باشند. باران باشدکه برسگ بارد، بدان گنده‌تر شود. جاهلان خرانی‌اند که نه جو خورند، و نه‌به‌پول بازروند. چون گرسنه باشند، بانگ دارند؛ چون سیر شوند، لگد زنند، ایشان را بیطار باید نه‌طبیب. دم ایشان چون فسو بودوفصیح ضراط به‌منصب مشرف نشوند. خر اگرچه محل مادیان تازی‌شود هم خر باشد. جاهلان سرددم‌تر از صبحند. همچون اخلاط دارو مسهل از هر دست به‌هم پر کرده باشند. چون فصل الخطاب گویند، خلا درجوش آید. چون صاحب منصب، جاهل باشد، دولت اگر پایدار بود، خلق شود. همچون دود باشد، اگرچه سقف خانه نسوزد، سیاه کند. در تنگدستی فضلا، حکمت آن است که بی‌مقداری جهان(۳۳ ر) به نظم و نثر ایشان معلوم شود. اسبان را جهت کاری معظم، میان باریك کنند. روی اسب که سبق برده‌باشد، به ناز مالند. قندیل جهت روشنایی‌مسجد آویخته شود، مشك را چون از شکم آهو بیرون آرند، جهت بوی خوش سوزند. زندرا تا نزنند، آتش نباشد. گوشواره را جهت آرایش درآویزند. زر به آتش خالص شود. آینه را تا نزدایند، روشن نشود. درست تا نقش نکنند، روان نباشد. اگر فضلا را مساعدت روزگار نباشد، باکی نبود. سرباز آرایشی ندارد، و هدهد تاجدار است. یوزسوار آید، و شیر پیاده. پیل را چهارپای باشد، و پشه را شش پای. چنانکه چشم آهو را به سرمه حاجت نبود. فضلا را از مساعدت دنیا استغنا باشد. هزاردستان راجهت آواز خوش، در قفس کنند. اسبان تازی را جهت عزت شکیل برنهند. ناخن را تا آنچه زیادتی باشد نیفگنند، زینت نیابد. جهان، فضلا(۳۳ پ) را چنان است که صدف مروارید را. شرف صدف به مروارید باشد.

اثیرالدین ابوعیسی صاحب طغرا و صاحب دیوان رسایل بود. از دو سطر به‌پارسی نوشتن عاجز چون نای میان‌تهی بود، چون دل بیمار خفقانی می‌نمود، و برزینی نگونسار مـی‌نشست، و تیری بی‌کمان می‌انداخت، با بی‌آلتی و بی‌کفایتی، کیسه از این منصب بردوخته، «طرقوا»زنان می‌آمد، و اصحاب قلم چون سایه در پیش می‌رفتند، و دل‌نمودگی می‌کردند. چون پسته، دل خود را جلوه از دهان می‌نمودند. دندان بدان کار فرو برد. فرق میان رقوم حساب و حروف توریه نمی‌دانست. داغی برران اسب مرده می‌نهاد، و افسونی برمودگان می‌خواند. هر تقریر که می‌کرد، توفیر از آن هزار فرسنگ دوربود. سایهٔ کرکرمی‌آمد، به‌هیچ‌وجه تمشیت‌کار نمی‌توانست کردن. کلید صنعت او را دندانه نبود. نقب در خلا می‌برد. دیوار (۳۴ ر) بود که در کنای او چه بود. چـون جکـر بی‌خویش آمد.

کار اثیرالدین ابوعیسی، اگرچه‌مستقیم‌بود، طبع‌کژ او،کژتر از آن کمانچهٔ طغرا بود که می‌کرد.

رییس‌الدین ابوالرضا اگرچه درحیلت چون ریسمان تب‌بستن بند بربند بود، در صنعت دستی نداشت. همچون زمنی بود کـه خواهد که بدود. این هر دو ابری تاری بودند.

از ولی‌الدین سوری ضبابـی قـوی بـه‌اضافت آن رفت. در گورستان مرده بر سر مرده بسیار نهند.

دو جاهل چنین در توان کفایت بودند، ثالثی نمی‌بایست. در دریا نمك به‌کار نیاید. چون واوی بودند که به زیادت حروف در عمرو افزایند. چون مشك نبود که به‌عنبر ممتدل شود. چون گندنا بودند که به اضافت پیاز شود. دیگـ براین سه‌پایه بأستاد. چون سه‌پایهٔ علم نبودند، ونه چون سه دانه برروی پاکیزك، ونه چون سه دانه که مستان به هشیاران دهند، چـون خواهند کـه شراب خـورنـد. از سردی طبع ایشان، لعاب آفتاب در سرطان(۳۴ پ)

می‌افسرد. این جهان گنده پیرزشت، توانگر است، و مرد بی‌معنی مفلس ازهم نشکیبند. این گنده پیر را، هلاك دست اورنجن است، و ستاره‌ها عقد، زمانه آینه، و روی روز، و شب گیسو.

دولت بدین جماعت، سرایی شد که همه خانه‌های آن آبریز بود؛ و دیوان مرداری گشت که آنرا باران برسرآید. این‌جماعت، چون دستهٔ کبریت، درهم بسته، در جهل یکسان بودند. چون نان معلم ودرم بقال و خط‌گواهان قباله، متفاوت‌نبودند. همچون خیار جالیز نبودند که اگرچه همه را نام یکی باشد، با وسط ودون همچون نامش خیاری در میان باشد. چون صاد و ضاد به‌یك سطر بودند. از ذم و هجا فراغی داشتند. چون مرده بودند، که او را از شمشیر و کارد خبر نباشد. باد دولت ایشان علت باد سرخ بود، که هروقت مردم را معلول کند. نااهل را چون کار به‌مراد باشد، چون بوزنه بود که رقص کند. جاهلان اگر برمقتضای(۳۵ ر) قصور خویش رفتندی، در کارهای معظم بیفتادندی. ولکن سگانی‌اند که از دیگ سرگشاده شرم نمی‌دارند. شیطان کورباد که بسیار کار ناهموار می‌رود.

ملوك بایستی که مناصب خویش به ناجنس و نااهل ملوث نکردندی، و در اختبا واختیار، اهل هنر، زینت‌خویش دانستندی، تا مشام جهانیان به‌بوی فضل ایشان، خوش بوی شدی، و در خافقین مآثر ایشان منتشر شدی. در این دور، این معنی مرتفع است. خروس این‌صبح لال‌است، وروی تخت‌هنر، جمله‌خال سیاه. فضل به دانه دام دنیا نمی‌شاید. علم را کشتی برخشکی می‌رانند، در این راه به‌جوار جهل می‌روند، نه به‌دالت علم. در این شیون، نوحه‌گر لایق‌تر است که سرودگوی.

در عهد سلطان محمود دیوان طغرا، به شهاب‌الدین اسعد، و دیوان استیفاء به عزیزالدین ابونصر مفوض بود، و پس از عزیزالدین به‌صفی‌الدین اوحدحیزه‌ای. هرسه به‌اعباء این‌اشغال،

مستقل بودند. در عقب آن(۳۵ پ) در عهد سلطان طغرل، این مناصب براین جماعت که یاد کرده آمد، تقریر کردند. آنها که در ما تقدم بودند، طوطی شکرخای‌بودند، واینان‌کرکس مردارخوار. مناصب شوند، مستبدع‌تر بودند. دود به‌روز شنیع‌تر باشد، که شهاب‌الدین اسعد و عزیزالدین‌اله و صفی‌الدین اوحد مستولی مناصب شوند، مستبدع‌تر بودند. دود به‌روز شنیع‌تر باشد، که به شب. کاشکی آبگینه در مقابل ماه ایشان نهادندی، نه کلوخ. میان صفیر ایشان و زئیرانیها، که در ما تقدم‌بودند، فرقی‌بسیار بود. چون آتش بمیرد، دود برخیزد؛ و چون گله را برگردانند، بزلنگ پیش‌رو باشد. منصب خرقهٔ شواشده، پولی گشت که تاجدار و پاسبان برآن می‌گذشت، شعر:

انی اغار علی مکانی ان اری فیه رجالا لاتسد مکانی

کمان طغرای شهاب‌الدین هلال آسمان بود، و نقط حروف ستاره‌ها. این جماعت اگر چه برتختهٔ صنعت صفر بودند، چون گربه رو می‌شستند، و طبلی در زیر(۳۶ ر) گلیم می‌زدند، و تختی بر سر آب می‌نهادند. چون دهل پرمشغله و میان‌تهی بودند. آن کار مردار را که می‌گذاردند، عظمتی می‌دانستند. همچون جرب بودند که آن راحك خوش‌آید. پلاس سیاه‌برشقهٔ چهره می‌دوختند. چنانکه گربه پلیدی خویش پنهان کند، بی‌کفایتی خویش پنهان می‌کردند. آتش ظلم ایشان، آتش شب بود، که قوی‌تر از آن نماید که به روز. در میان خاکستر ایشان شرری نبودی. ایشان را بر هر محك که می‌زدند، قلب می‌آمدند. نباتی بودند که آن را نه‌میوه باشد نه به‌هیمه شاید. اگر مناصب معطل بگذاشتندی، و ایشان نبودندی؛ بهتر بودی. بندهٔ بدرا هیچ نیکوخدمتی بهتر ازگریختن نباشد.

این اصحاب مناصب در مجلس انس دانش، نه چون گل ریخته پیاده بودند، و نه چون پیاله سوار. شحم حنظل آمدند، که دیك را

از آن چربی نباشد. چون شتر بود، که علف نخورد، و دهان جنباند. آب که در جوی ایشان بود.(۳۶ پ)شایستهٔ طهارت نبود. اپری بودند که خورشید را پنهان کند و نبارد. سؤر شراب بودند که با ساقی دهند. طحلب جوی بودند، که آب بپوشد، و به‌هیچ‌کار نیاید. زهمهٔ دیك بودند، که لابد دور باید انداخت. از بی‌کفایتی اسب‌فروش، خرخر بودند. دندان‌های زیادتی بودندزشت ومکروه. درختی بودند که نه بار آورد، و نه سایه افکند. شترمرغ بودند که نه‌پرد، و نه بار کشد. در زمستان مروحه بودند، و درتابستان پوستین برطاس. چون خروسی بودند که جز به اول شب بانك نکند. آتش دوزخ بودند، که از آن جز عذاب و محنت نباشد. دست که می‌جنبانیدند، از ارتعاش بود، نه از کفایت. دهانی که مردم برایشان می‌بیافتند، از فواق بود، نه از خنده. آب کار ایشان، آب بیمار بود در قاروره. نه هر شاخی را میوه باشد. بر سر این کار چون مگس بر سر طعام آمد شدی داشتند. خواب ایشان درمعظمات امور بیشتر از خواب(۳۷ ر) یوز بود. بانك در دیوان می‌کردند، چون بانك درست ناسره در دست ناقد. وجود و عدم ایشان یکی بود. دست شل همچون دست بریده باشد. ایشان را به کدام تره برخوان نهادندی. نه هر کردنی لایق عقد باشد.

دولت گدایی است، که او را هرروز در سرایی ببینند. از ضربات حوادث وطی و نشر روزگار، این معنی بدیع نباشد. بسا صف تصدر که از سر حقیقت آن را صف‌النعال باید خواند. براین خوان، در این مهمانی، تره برحلوا مزیت دارد.

اثر عزیزالدین در قوانین معاملات، که مقرر کرده بود، پس از وفات او بهتر از کار گزاردن ولی‌الدین سوری بود. استخوان پیل مرده، به بهای خرزنده برآید. در چون شکسته شود هم در دارو به‌کار آید. از ولی‌الدین سوری درگذر. هزار کافی کاردان، برابر عزیزالدین نباشد. عقد یکی، و عقد هزار بریك شکل بود،

ولیکن تفاوت میان ایشان ظاهر بود. شعر:(۳۷ پ)

ولم ار امثال الـرجال تفاوتاً لدی المجد حتی عد الف بواحد

دال و ذال در یك قالب ریخته‌اند، ولیکن دال چهار است وذال هفتصد. خورشید، تنها برون جهان را روشن‌تر از آن کند کـه، ماه با چندین هزار ستاره به شب.

مجدالدین ابوطالب و کمال ثابت و رضی‌الدین ابـوسعد را، ولی‌الدین سوری استادکار شد. آستر بهتر بود کـه ایـره. عمل پادشاه آتش است؛ عاقل خویشتن را در میان آتش نیفگند. دلیرتر از شیر نتوان بودن، با همه جسارت و دلاوری، چون آتش بینند، بگریزد. اما آتش عمل، کفایت‌مرد وبی‌آلتی ظاهرگرداند؛ چنانکه آتش حقیقی. فرق میان چوب و عود با دید آرد.

اهل صنعت و هنر را، چون مساعدت روزگـار نباشد، چون ستاره کوچك نماید، ولکن بزرگـ بود. آب زمزم را اگر چه‌شوری بود، برهمهٔ آبهای جهان فضیلت دارد. منصب سلطان، خاص وعام را شرف است، ولکن آب(۳۸ ر) چون برسنگـ رود، صافی تر آید که برخاك.

اهل صنعت‌اگرچه برعطله‌باشد، شمشیری‌بودبرندهٔ گوهردار، که دسته و غلاف زراندود ندارد. چون شمع موکبی افروخته شود، چراغ دزدان را چه محل باشد. بوی مشك پنهان نماند.

اثیرالدین ابوعیسی، طغرایی بود، وعزالدین ولـی منشی. خط عزالدین ولی، اطلسی بود که آن را به‌آستر کرباس طغرای اثیرالدین ابوعیسی کردند. زنی پیر را که پسر مرده پیش نهاده باشد، براین معنی خنده آید. دیو براین حدیث تعویذ بیفگند؛ و اگرچه در اجتذابات دست تمام داشت. و مدت‌ها عمل خـوزستان بوی مفوض بود، ودراز ناخن‌تر از کفتار بودی، در طغرایی پیاده آمدی. چون متاع عنین آمد شدی بی‌فایده مـی‌کرد. بـه‌وی عمل خوزستان لایق‌تر بود. نیم مست را هیچ چیز لایق‌تـر و بهتر از

می‌نباشد.

عزیزالدین ولی باوی همچون گل بود، که جهت گرماوه درگل ریزند. سریر(۳۸ پ) آراسته بود برسرمزبله. ناجنس و نااهل به منصب سلطان شریف نشود. از بهـار میغ‌هـا خیمه سبز نشود. ناجنس چون به منصب رسد، صورتی منقش باشد کـه بـردیوار کنند، آن را حیاتی نباشد. پیاز را به لباس زیادت که دارد، عزتی نبود. جاهل چون به منصب دست‌بوس رسد، باید کـه دست چپ بوسد که معتاد نجاست دیدن باشد.

نوبت این جماعت خود دراز نشد، فلك رقعهٔ ایشان برافشاند، رخت برکاو نهادند. عمل نگار مردان است، پایدار نباشد.

چون اتابك اقسنقر احمدیلی را شهید کردند، و لشکرهـای مخالف منهزم شدند، و سرکشان در ربقهٔ مطاوعت آمد، وجماعت امرا را، که در خدمت سلطان طغرل بودند، استیسار و استرواح حاصل آمد؛ روزگار بی‌وفا، عادت خویش در تنغیص لذات ظاهر گردانید، و شوائب حوادث از پردهٔ غیب بیرون‌افتاد. دولت‌چنان طری پژمرده و گردون گردان سیرت او سریـرت (۳۹ ر) خویش بازنمود. فصاد فنا، نیشتر زهرآلود را کار فرمود. جهان کـه از عدل این پادشاه چون صبح خنده‌زن بود، چون شام شد، که رخ آن بر سرشك خون باشد. سلطان آفتاب کـه یك‌سواره است، بسیار لشکر جرار را با فنا برده است.

سلطان طغرل از این سرای پرآفت و بادیهٔ پراهوال، بـه‌خلد برین رفت، و جان پاك کـه ودیعت بود، بازسپرد. مـدار سپهر همواره براین بود، وبراین خواهد بود. دایرهٔ کار جهان بـراین صفت است. بسا جوان تازه که روزگار پیرزال، نام و نشان او بیفگند. شعر:

هر ذره که در هوا و در هامونست
کیخسرو و کیقباد و افـریدونست

مشعبد حوادث بدست دیگر برآید، و آتش در خرمن مردم‌زند. گوی به سر میدان نارسیده باشد که گوی دیگر در میدان افگند، و دود از جان خاص و عام برآرد. لقمه‌ای بی‌جگـر نمی‌دهـد. گور ملکی (۳۹ پ) جبار و گور آن‌کس که مویش دستار باشد، و پوست جامه و خاك بستر و بالش بازو، بریك شکل بود. پای را برآتش ثبات نباشد. نسر طایر هم‌روزی واقع شود. نه مرغ پرنده در هوا خلاص یابد، و نه ماهی جوشن پوش در دریا. نعیب غراب فراق به گوش همه‌کس برسد. پس از ایوان‌های مزخرف، سابـاط مظلم گور است. اگر همهٔ عالمیان بروفات یك‌کس جامه چاك کنند، و خون کالبدها از دیده‌ها بپالایند؛ هیچ سود ندارد. به‌وقت وفـات، چون رمقی مانده باشد، اگر پروای وصیتی و کلمهٔ شهادت بود؛ غنیمت بزرگـ باشد. شعر:

این جهان بر مثال مـرداری است
کرکسان بر سرش هـزار هـزار
این مـر آنـرا همی زنـد مخلب
وان مرین را هـمـی زنـد منقار
آخـرکـار جملـه درگذرنـد
وزهمه بازماند این‌مردار.(۴۰ ر)

هیچ بخیل، مردم را نیم سیر از سرخوان بـرنمی‌انگیزد، جز جهان غدار.

سلطان طغرل در اقتبال جوانی درگذشت.

فتلك سبیل لست فیها باوحد.

اگر در زندگانی دراز چیزی بودی، خدای عزوجل ابلیس را که بدترین خلق است، تا روز محشر مهلت ندادی. بـاز را عمر کرکس مردارخوار نباشد. آن‌کس که به عمر دراز دعـای کسی کند، مطلق می‌گوید، که خرف وکور و کر و لنگـ شو. خلود در جهان ناممکن است، «وما جعلنا لبشر من قبلك‌الخلد». در جهان

جز موش کور را خلدی نیابند. بیش از او، زوال بسیار تاجدار سرفراز بوده است، و نزهتگاه بسیار ملوك، خراب شده. آن را جز باد نمی‌روبد. و جز ابر آب نمی‌زند. و جز آفاب و ماهتاب در آنجا نمی‌رود.

بنات‌النعش، اگر مرده نبودندی، اضافت ایشان با نعش نکردندی. «انك میت وانهم میتون». عاقبت همه مرگ است. کلاه دولت از سر بسیار کس برگرفته(۴۰ پ)اند، و در دهن زمانه فسانه شده.

دنیا رباطی است که مردم در آن پای در رکابند. اگر کسی پندارد که رباط سبیل است، خطا پندارد. در این خان مزد جان‌ها، جان می‌ستانند. طلاقت روی روزگار محال است. شیری جان رباست؛ شتر زشت روی ومکروه باشد. روزگار به‌حادثهٔ و مرگ مردم آبستن است، لابد باشد که روزی بار بنهد. مادری است چون گربه، که فرزندان خویش از فرط محبت می‌خورد. کس نمد خویش از این آب بیرون نتواند آوردن. حلقهٔ این حکم در گوش همه‌کس کرده‌اند.

جهان پیرزنی است که پیوسته برخلاف عادت حائض باشد، هرگز او را طهری نبود. هیچ عاقل دل در او نبندد. هرچند پیرتر می‌شود، مردم او را دوست‌تر می‌دارند. رایگان آبادی جهان می‌کنیم، و پاداش جز مرگ نمی‌بینم، پنداری مزدورانی‌ایم که خرابی عمر به مقاطعه داریم. پنداریم که دور فلك حریفی خوش است. اختران(۴۱ ر) فلك هم روزی در مغاك خواهند افتاد. ملك‌الموت هم شربت موت بچشد. شعری برفلك از سببی کمان است، ونسر از خوفی پران. ستارگان که مضطرب‌اند، از وعدهٔ خوفی خالی نیستند. زهره و مشتری، که عزیزتر از آن‌اند که ایشان را به‌رجم شیاطین‌کنند، عاقبة‌الامر هم منتشر شوند، میزان فلك را که تا این غایت زبانه نگسست، هم پاره پاره کنند.

جهان‌پنداری خوددرمانده‌ترازمااست؛ باران گریهٔ‌اواست. برق سوختگی دل، رعد ناله. هر شب از سوگواری جامهٔ سیاه پوشد. ما را برجهان چون گریه نیست، خندیدن‌معنی ندارد. مرکب آخرین، قطعاً نعش است، و لباس کفن. عزیزان درمی‌گذرند، و جهان پرحکم خویش است. چو شمشیر شکست، خاك برسر غلاف باد. مردم تا زنده باشند، در این زمین عریض بسیط، به سبب آن‌قدر زمین‌که بنشینند، بایکدیگر مضایقت‌می‌کنند؛ چون بمیرند، (۴۱پ) مرده را در گور مردهٔ دیگر می‌نهند، و مضایقه‌ای نیست.

تهذیب اخلاق از مرده و زنده دور است. روزگار مردم را چون بربط به‌دست راست می‌زند، و به دست چپ نای بازمی‌گیرد. بسیار خالد نام به‌فنا رفت، و بسیار زید در نقصان افتاد. خاك زمین امانت‌داری خائن است، گوشت و استخوان که به وی می‌سپارند، به‌فنا می‌آرد. اگر کسی را از شخصی گزندی رسد، دشمن آ نشخص شود، و از دنیا بمابدی بیش از آن می‌رسد که در وهم آید، و آن را دوست می‌داریم. در جهان مردم درمحنت‌اند. ماه را اگر از محاق و خسوف خبر ندارد، تهنیت باید کردن.

جهان پنداری از گرسنگی، فرزندان خویش را می‌خورد. و اثر سیری بروی پیدا نمی‌شود. با آنکه حلال زاده‌اند، ایشان را در زیر خاك پنهان می‌کند. حفاظ دوستان پس از وفات مرد، بیش‌از آن نمی‌بینیم که خاك برسرش می‌کنند، و دست می‌افشانند و می‌روند. فرزندان(۴۲ ر)و خویشان، چون دوستان سرپولند. حادثهٔ مرگ، قضای محتوم است، نه کار سرسری. هیچ‌میل به‌قمر این ریش نمی‌رسد.

اصحاب مناصب، که در آن عهد چون ثریا مجتمع بودند، چون بنات‌النعش متفرق شدند. چون برگ درخت از باد خزان ریخته آمدند.

میان همدان و بغداد مسافت نزدیك بود. راه مسیرهٔ اسبوع

آمد. سلطان مسعود از بغداد بی‌توقفی حرکت فرمود، چون برق خاطف به همدان آمد. مخنق امرا و لشکری که از زمرهٔ سلطان طغرل بود، گرفته شد. اندیشهٔ دیگر نتوانستند کردن. «سمعاً علی‌الرأس لامشیاً علی‌القدم» به خدمت پیوستند، و کمر بندگی برمیان بستند. سلطان مسعود بی‌مانعی و منازعی تخت سلطنت متور فرمود. ریاحین دولت او شکفته شد. اهل عالم در کنف او آرامش و رامش یافتند.

شرف‌الدین علی‌بن رجاء بعداز آن‌وزیر ملک‌داود شد. شمشیر عزالدین(۴۲پ) خوارزمشاه نگذاشت‌که‌او راگفتندی: «مات حنف انفه». سر درکار وزارت‌کرد. بزرگی اومشکی بود، که آن‌را عطار برسك دلیل کرد. آب آسیای او منقطع شد.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı-Soyadı: Nizam YÜCE

Eğitim Bilgileri

Yayınlar

Nizam Yüce, İran Kütüphanelerinde Bulunan El Yazmaları ve Safevi Dönemi Fars Kroniklerinden Örnekler, *Kümbet Dergisi*, S. 34, Tokat, 2014, ss. 81-85.

Nizam Yüce-Kübra Dursun, Milli Mücadele Döneminde Tokatlı Bir Sembol "Mustafa Vasfi Bey", *GOP. Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyum*, C. III, Tokat, 2015, ss. 323-332.